

Մ Ի Ո Ն

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՑԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՑԻՆԱՐԳՈՒԹՅԱՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

Խ. ՏԱՐԻ 1939



ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԴԷՄ

Ս Ի Ո Ն

Ժ. Գ. ՏԱՐԻ — ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1939

ՓԵՏՐՈՒՍԱՐ

ԹԻԻ 2

ԽՄԲԵԳՐԱԿԱՆ

ԱԶԳԱՊԱՀՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴՐՈՅՆ ԱՌԹԻԻ

«Վէմ» հանդէսի ԻԲԻՐ (Յունվար-Մայիս) և ԻԳԻՐ (Յունիս-Սեպտեմբեր) թիւերուն մէջ, որոնց վերջինը այս օրերուս միայն ստացանք, յաջորդաբար երկու յօդուածներ են հրատարակուած այս խնդրին շուրջ՝ առաջինը՝ «Մշտածուհիներ ազգի և դաւանանքի մասին», երկրորդը՝ «Մշտածուհիներ ազգային միութեան և կազմակերպութեան մասին» խորագիրներով:

Առաջինը գրուած է Պ. Նիկոլ Աղբալեանէ, երկրորդը՝ Պ. Սիմոն Վրացեանէ:

Երկու յօդուածներն ալ շահեկան են անտարակոյս, իբրև խորհրդածուածութիւններ՝ ազգապահպանութեան տեսակէտով հետզհետէ աւելի կենսական դարձող հարցի մը վերաբերութեամբ, սրտցաւօրէն և նկատելի ձեռնհասութեամբ կատարուած:

Աղբալեան վերլուծական մտածումներ կամ դատողութիւններ կը ներկայացնէ Սփիւռքի Հայութեան ազգային ինքնութիւնը վտանգելու սպառնացող հոյլ մը պատճառներու մասին, որոնք օրէ օր կը շատնան մեր մէջ և շուրջը, ներքին կամ արտաքին վիճակներէ ծնունդ առնելով. ու անշուշտ շատ իրաւամբ, այդ կացութեան իբր լաւագոյն դարման կը ցուցնէ «ազգային գիտակցութեան պայծառացումը և նրա տարածումը զանգուածներէ մէջ», ինչ որ կը խորհի թէ մեծագոյն չափով կրնայ կատարուիլ նախորդ սերունդներէ ժառանգուած ազգականերով, որոնք են եկեղեցին, (անշուշտ կ'ուզէ ըսել ազգային եկեղեցին), լեզուն, դպրոցը, ազգային ինքնավարութեան ֆապորիթ իրաւակարգեր (Սահմանադրութիւն), ցեղային զօրաւոր զգացում, որ օտար կենսաձևերու դէմ խորշանք ստեղծող յատուկ բարք և սովորոյթ կը շինէ, և այս ամէնուն հետ նաև նախ ծանօթութիւն ազգային պատմութեան որ ցոյց տայ նժգեհ հայուն թէ ինքը զաւակ է տարբեր ազգի, ազգի՝ որ ընդունակ է ինքնուրոյն սեփական բայց և հանրօգուտ մշակոյթ ստեղծելու, ինչպէս ապացուցած է դարերու ընթացքին, և յետոյ զօրաւոր ազգային զգացում քաղաքական հասկացողութեամբ, որ կարենայ համոզել թէ «այդ մշակոյթը կարող է դարգանալ և արմատանալ

մի միայն ազատ պայմաններու մէջ և սեփական հայրենիքում, զոր ունէր արդէն և զոր պէտք է ունենայ ազատագրուած դրութեան մէջ. և թէ հայր պէտք է հայ միայ և հայ պահէ իր սերունդը և եթէ ինքն ու ընկերները չկարենան ստեղծել ազատ հայրենիք ու պետութիւն՝ այդ սրբազան տենչը պէտք է փոխանցեն իրենց զաւակներուն» :

Աւելի մասնաւորելով՝ Պ. Աղբալեան յատկապէս կանգ կ'առնէ, ինչպէս իր գրութեան վերնագիրը պիտի սպասել տար արդէն, «դաւանանք թէ ազգութիւն» երկրորդական դադափարին առջև : Իր դիտումը կը թուի՝ զգուշացնել դաւանանքը ազգութենէն զերազատ համարելէ ազգային կեանքին մէջ. բան մը որ կը համարէ քայքայիչ արարք ազգային միութեան տեսակէտով : Իր այս դատումին մէջ իր ակնարկը կ'ուղղուի անշուշտ ոչ թէ հայութեան մայր զանգուածին, որուն իր ազգային եկեղեցիին մէջ միայլ արդէն ճաւաղկան է իբր հիմք ազգային աւելի բարձր գիտակցութեան հասնելու և գիտակցական զատորշման՝ օտար զանգուածներէց, այլ տարադաւան հայերուն, որոնց համար ապագայանցման կամ օտարացման վտանգը աւելի խիթալի է և զրեթէ աներկան, եթէ իրենց կրօնական պաշտամունքին մէջ հայ լեզուի անխափան կիրարկութեամբ, իրենց առտնին և ընկերային կեանքին մէջ ևս ազգային լեզուի և կրթութեան և աւանդութեանց պահպանումով և ազգային մշակոյթի հոգածութեամբ չչեղբացնեն զայն :

Ու կը մտածէ թէ այս ամէնը, թէ՛ մայր զանգուածին և թէ՛ համագլխի միւս հասարակութեանց մէջ կատարուելիք ազգային գիտակցութեան զօրացման և խորացման գործը, կը կարօտի կազմակերպուած աշխատանքի :

Կազմակերպուելիք այդ աշխատանքի գործին պարագաներն ու պայմաններն է որ Պ. Վրացեան կ'ուզէ ջննել վերև ակնարկուած իր յօդուածին մէջ, որ «Վէմ»ի տարը կամ յատկապէս այդ տասնին վերջին չորս էջերը կը գրաւէ :

Իր տեսութեամբ, Աղբալեանի «մասածումները», թէ և ճիշդ սկզբունքներ, չառաւելապէս տեսական բնոյթ ունին, ա՛յդ իսկ պատճառաւ ինքը հարկաւոր կը դատէ անոնցմէ գործնական եզրակացութիւններ հանել, «բնդհանուր և վերացական գաղափարին կեանքի գործնական ժողովագրութիւն» տալու համար :

Խոստովանիլ հարկ է թէ առհասարակ ուղիղ են իր խորհրդածութիւնները և ցուցմունքները, երբ, ազգին իր ռուբոյն անհատականութիւնը՝ չկորսնցնելու համար թափած կամ կատարած միահամուռ ճիշդ մատնանշած աստիճան, կը ձգտի ներկայացնել «զրական ու շինարար երևոյթներ» և «բացասական ու քայքայիչ գործօններ» : Բայց մեր խորին համոզումն է թէ Վրացեան կը սխալի մեծապէս, երբ այդ վերջիններուն այսինքն ազգային բնդհանուր միասնականութիւնը «տկարացնող ազգակներ»ուն ոչ միայն ի գլուխ կը յիշէ դաւանական խորականութիւնը ազգին մէջ, այլ մասնաւոր խորական այդ ոգիին արծարծող կը ձգտի ցուցնել հայ եկեղեցականութիւնը :

Անշուշտ ամէն հոգեւորական, ինչպէս և հաւատացեալ, խղճի և համոզումի պարտականութիւն ունի ջատագով կանգնելու իր եկեղեցիին դաւանական բմբռնումին. բայց մեր եկեղեցին, որուն կրօնական լայնախորհութիւնը հանրածանօթ է և անվիճելի, ոչ իր պաշտօնեաները և ոչ հետևողները չէ քաջալերած

բնաւ որ մտածեն թէ արտաքոյ Հայաստանեայց հաւատքին «չիք փրկութիւն»։ Մեր վերջին հայրապետներէն մին (Մակար Ա.) է որ պաշտօնական առիթով մը յայտարարած է թէ «Ամէն եկեղեցի իր հաւատքովը կը փրկուի»։ Այդպիսի ընթացք մը հակասութիւն պիտի ըլլար եկեղեցիի մը համար, որ իր պաշտամունքին մէջ ուս տեսակ խօսք մը ունի։ «Ընդ ամենայն տեղիս քրիստոնէութեան», ուր ե կարգան դանտն Տեառն արութեամբ, Տէր աղօթիւք նոցա ե բարեխօսութեամբ մեզ ողորմեսցի»։ Եւ յետոյ մեր եկեղեցին, սահմանուած պարագայից մէջ, կը նզովէ հերետիկոսութիւնները և հերետիկոսները միայն ե ոչ թէ այն եկեղեցիները որոնց դաւանութեան յարած են իրենց մայրենի եկեղեցիէն անջատուած հայերը։ Պարզ է ուրեմն թէ տարադաւան ազգակիցներու հանդէպ էր երբեմն զգացուած գաղղութիւնը կամ խորշանքը իր խորքին մէջ հետեւանք էր ո՛չ թէ կամ ո՛չ այնքան դաւանական որչափ ազգայնական նկատումներու։

Վէպ չէ ե ո՛չ ալ առասպել երբ կ'ըսուի թէ ազգային եկեղեցիին ուրացումը ապազգայնացման դուռը կը բանայ մեր առջև. այդ տիւրը ճշմարտութիւնն է որ հաստատուած է և կը հաստատուի քրիստոնէութեան Ե. դարէն մինչև դեռ մեր օրերը. և պատմաբան լինելու հարկ չկայ զրոնալու համար թէ նախ Բիւզանդական և ապա Հռովմէական մոլեռանդութիւնը քանի՞ հազար ու բիւր հայեր կորզելով իրենց ազգային եկեղեցւոյն ծոցէն՝ սուգած ընկուզած է զանոնք իսպառ օտարացումի վիճին մէջ։ Ու այս աղետարար իրականութեան առջև է որ ազգային զգացումը ինքզինքին թոյլ տուած էր երբեմն ըսել. «արտաքոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ չիք հայութիւն», եթէ, ոչ անշուշտ իբրեւ ճշմարտութեան վճիռ՝ այլ իբրեւ բողոքախառն կսկիծի արդար ձայն մը։

Հիմակ, այս ձևով նոյն իսկ եղած այդ կարգի արտայայտութիւն մը կը հաւատանք թէ ժամանակավրէպ պիտի ըլլար արդարեւ, քանի որ շնորհիւ Մխիթարեանց զբաղան և կրթական արդիւններուն, որոնք առաջ և աւելի մեր պտուռնակին մէջ պտղաբերուած են, ի վերջոյ բուն կաթոլիկ հայութեան մէջ ևս սկսաւ արթննալ ազգային ոգին, ա՛յլ աւելի հրահրուած անտարակոյս ամբողջ ազգին մէջ ժամանակին հետ և պարագաներէ արծարծուած հայրենասիրութեանն, բայց դարձեալ ճիշդ չենք գտներ ատոր համար բոլորովին թեթեւած խրդմտանքով նայիլ հարցին վրայ և ազգապահպանման տեսակէտով Հայաստանեայց եկեղեցիին դիրքը և իրմէ սպասուած դերը նուազեցնել իլեցնել տարադաւան միւս հայ եկեղեցիներու (և ոչ թէ «յարանուանութեանց») դիրքին և դերին։

Ինչ որ Հայ եկեղեցին ցարդ կատարած է Ազգին կեանքին մէջ իբրեւ ազգային զործ և վստահ ենք թէ պիտի կարենայ տակաւին կատարել՝ պահանջն է իր հոգւոյն. կրնա՞նք արդեօք միեւնոյն բանը նոյնքան յստակատեսութեամբ ըսել միւսներուն համար ևս, երբ գիտենք թէ այս երկու եկեղեցիներն ալ, կաթոլիկն ու բողոքականը միանգամայն, իբրեւ կրօնական հաստատութիւններ, իրենց ներշնչումը կը ստանան ուրիշ ոգիէ մը, որ, ինչ որ ալ ըսենք, խոժոռ կը նայի մերինին։ Մասնաւորելով հոս մեր խօսքը կաթոլիկութեան համար, չենք կրնար հոս չլիշել արտակարգօրէն անիրաւ և անբանաւոր այն ճիշդ զոր կ'ընէ ան շարունակ իր մարդորսութեան ծուղակն ինկած տկար ժողովուրդները ապազգայնացնելու համար. այդպիսիներուն հանդէպ իր առաջին զործն է սրբել

Նախև առաջին ցեղական անունը և անդոյ ազգութեան մը պիտակին տակ ազգայնապէս կորսնցնել զանոնք: Պատերազմէն ոչ շատ առաջ, Գամիրքի և Կիրիկիոյ միջնասահման երկրամասին մէջ քիչ չէին ուղղակի լատին միսիոնարներու ձեռքով կաթողիկոսացուած այն դժբախտ հայերը, որոնց շատ տեմանուած էր նոյն իսկ հայ-կաթողիկ անունը, պարզապէս լատին կոչելով ազգայնապէս իսպառ փրճացնելու համար անոնց ցեղական ինքնութիւնը: Այդպիսի եղկելիներու խմբակ մըն ալ ահա հոս իսկ մեր աչքին առջև, կրօնի անունով լարուած չարաշահ ուռականներու մէջ ցանցնուած: Ու մինչ ազգային ծէսի և լեզուի ազատութեան կաթողիկ սկզբունքները կը կոխտուտին այսպէս հայ կեանքին մէջ նոյն ինքն կաթողիկ եկեղեցիին կողմէ, հայ կաթողիկ եկեղեցիին իշխանութիւնը, իր պատրիարք-կաթողիկոսութեամբ, իր առաջնորդներովը, միաբանութիւններովը և մատուցականներովը չի կրնար բողոք բարձրացնել և թուաբ կանգնել հոգևոր կեանքի մէջ գործուած ազգայնական վանտալութեանց դէմ, հասկցնելու համար ուր որ պէտք է որ եթէ խղճի(?) գործ է իր եկեղեցին ու դաւանութիւնը լքելը, գերազանցապէս անխղճութեան արարք է՝ մարդու մը իր արիւնն ու ազգը ուրանալ բռնադատել:

Ձեռք կրնար ըսել թէ ո՛րչափ տրամաբանական պիտի ըլլար իր ազգայնական պարտականութեանց հանդէպ այնքան չէզոք կրաւորականութիւն պահող Մարմինի մը գիծին վրայ դնել Հայաստանեայց եկեղեցին, որուն՝ մեզի համար մեծագոյն փառքը և այլոց համար մեծագոյն մեղքը իր ազգապահպանութիւնն է եղած:

Ըսենք տակաւին թէ մեզի համար ցաւազին անակնկալ մը եղաւ տեսնել որ Վրացեանի նման միտք մը իր այս յօդուածին մէջ թոյլ տուած է իր զրչին այնքան անարգիչ ակնարկութիւններ գործածել նախ հայ եկեղեցականութեան կարևոր մէկ մասին ներկայի մատուցական ու անտեսական թշուառ վիճակին համար, զոր սակախ աւելի արդար պիտի ըլլար բացատրել իբրեւ հետեանք պատմական դժբախտ հանգամանքներու և մեր եկեղեցական իրաւակարգին մէջ մուտ գործած չափազանց ժողովրդավարական սկզբունքներու. և յետոյ Բարիգի Հոգևոր Հովիւին և Հայ եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան նկատմամբ, որոնց առաջինը իր Վրացի տէրութեան օրերէն մինչև եպիսկոպոսական կարգի այժմեան ֆրիգիզապէս փլատակ ծերութեան մէջ ճշմարտապէս բարի հոգւով և գործօն նուիրումով արդիւնաւորած է միշտ իր ազգային և կրօնական կոչումը իր կաթողութեանց սահմանին մէջ, և երկրորդը՝ մինք գիտենք թէ ի՞նչպէս ըրած է և կ'ընէ իր բովանդակ կարեւր երկրին տեղական պայմաններուն և պետական օրէնքներուն թոյլտուութեան չափով պահպանելու կամ երկարաձգելու համար զարգեալ հայութեան ազգային կեանքն ու ինքնութիւնը այդ մեծ ուստանին և անոր շրջակայից մէջ:

Որովհետեւ Պ. Վրացեան մերոնց մասին այս նկատողութիւնները կ'ընէ միշտ դէմայնդիմանութեամբ հայ կաթողիկ կղերին, մենք թոյլ կուտանք մեզի՝ հիմնուելով մեր գաւառական և այլ պաշտօնավարութեանց երկար փորձառութեան վրայ՝ գիտել տալու անկեղծօրէն թէ պախարակուած այդ խեղճ հայ կրդերը թէ՛ հոգևոր կեանքի և թէ՛ ազգապահպանութեան տեսակէտով մանաւանդ

հայկական կամ հայաբնակ վայրերու մէջ շատ աւելի զործ կը կատարէր քան միւսները, թէև ասոնցմէ ոմանք իրենց զրպանին մէջ ունէին աստուածաբանական վկայականներ և ուրիշներ զրական ու զիտական տիտղոսներով և յաճախ օտար լեզուներու ուսմամբ ճոխացած: Սեբաստիոյ շրջանին մէջ միակ զուտ կաթողիկ, մեծագոյն և հարուստ հայ գիւղն էր Բրգինիկ, Վարուժանի ծննդավայրը, ուր կային բազմաթիւ վարդապետներ և մայրապետ քոյրեր իրենց հաստատուութիւններով միասին. բայց, ինչպէս բանաստեղծն ինքն իսկ ափսոսալով կ'ըսէր յաճախ, ան «շատ հեռի էր այդ գիւղերուն մէջ որ և է կերպով առաջիններէն ըլլայէ»: Իրերու վիճակը յոռեգոյն էր բուն քաղաքին, Սեբաստիոյ մէջ, ինչպէս և ի Թոքատ, Մարզուան և Ամասիա և այլուր, ուր հայ-կաթողիկ արքեպիսկոպոսներ և եպիսկոպոսարաններ իրենց ամբողջ կղերովը կա՛մ լատին հոգևորականներուն մեծաբանքի սպասարկութիւն կ'ընէին կա՛մ անոնց դպրոցներուն համար հայ աշակերտներ զտնելու հոգերով աւելի կը տաղտապէին: Դրութիւնը նոյնն էր նաև Պարտիզակի մէջ. եկեղեցւոյ, դպրոցի, մայրապետանոցի ևայլն հոյակապ և մեծածախս մսխումներուն միակ արդիւնքն եղաւ այդ գիւղէն ապագայ քանի մը մեծարժէք Մխիթարեաններ հանելը՝ պիտի ըսէինք, եթէ անոնց ամենէն կարեւորները, Հ. Թորոսեան և Հ. Հացունի, աւելի կանուխ մտած չըլլային Ս. Ղազար, ու եթէ Հ. Արսէն Ղազիկեան ուղղակի ազգային վարժարանէն փոխադրուած չըլլար հոն:

Այս ախպէս լինելով ըստ մեզ, չենք գիտեր թէ ի՞նչ հրաշք տեղի ունեցած է Բարիզի մէջ այդ տեսակէտով՝ Պ. Վրացեանի վրայ այնքան տպաւորիչ ազդեցութիւն մը զործած ըլլալու համար ի նպաստ Հայ-կաթողիկ կղերին եւ ընդդէմ մերոնց: Եթէ կ'ախնարկուի Մխիթարեանց կողմէ Սէվրի մէջ վերաբացուած Մուրատեան վարժարանին, աւելորդ թող չնկատուի զգացնել թէ այդ գեղեցիկ ձեռնարկը, ինչպէս և Վենետիկ և Պոլսոյ Գատը գիւղի և Բանկալթիի մէջ իր համանմանները և, չափով մըն ալ, պատերազմէն առաջ Տրապիզոնի և կարծեմ Մուշի մէջ ևս դեռ գոյութիւն ունեցող դպրոցները, ամէնքն ալ ծնունդ էին և են մեծ Սեբաստացիէն երկնուած բոլորովին տարբեր հոգիի մը, որուն երկար ատեն անընդունակ և դեռ մինչև երէկ նոյն իսկ ներհակ մնաց իր եկեղեցական և ազգային ուղղութեամբը Սազըզ-Ալաճի՛ ալսինքն իր գոյութիւնը ամենէն աւելի Հասունով շեշտուած պատրիարքարանէն ստացող հոգևորականներու այն զործարանաւորութիւնը զո՛ր՝ ամենէն աւելի՝ «Հայ-կաթողիկ կղեր» ընթացիկ կողմին տակ ճանչցած է Ազգին հասարակաց զգացումը: Ու մենք թոյլ կուտանք մեզի տակաւին նկատելու թէ Բերայի «Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ» կրթարանն իսկ, զոր տեսած ենք Վարուժանի տեսչութեան ատեն, հակառակ ըստ երևոյթին այդ պատրիարքարանին ենթարկեալ ըլլալուն, էապէս տարբեր նկարագիր ունէր, իբրև վերանորոգեալ վերջափաստութիւնը անմոռանալի «Համազգային»ին, որուն մէջ ապրած Պէշիկթաշլեանի շունչը կարելի չէր անշուշտ մէկ անգամէն ցամբեցնել:

Այս ամէնը ըսելով, մենք դիտում չունինք բնաւ ուրանալու հայ արիւնը և հայ հոգին ոչ Հայ-կաթողիկ կղերին և ոչ իր հասարակութեան, այլ մատնանը շերտ իրականութիւն մը միայն, ազգայնականութեան գաղղութիւնը, որ կը խորհիւք թէ ամէն բանէ աւելի հետեանքն է հռովմէական ապաղղայնացնող:

եթէ կ'ուզէ՞ զերազգայնական ոգւոյն որ արդարեւ զործած է իրենց մէջ, և որուն դիմակալելը սակայն անտեղիտալի հարկն է այլ ևս ժամանակին և պահանջը, ներկայիս մասնաւանդ, ազգային առողջ զիտակցութեան: Մեր իղձն ու մաղթանքն է անկեղծօրէն որ այդ վիճակը անցեալին պատկանող երևոյթ մը լինի յետ այսու, ու, տողորուած Միխիթարեանց ոգւով, Հայ-կաթողիկ կղերը շնամղիւր լինին, իրենց բաժինին մէջ, ազգապահպանման զործին:

Այդ զործը որ մեր բաժինին՝ այսինքն ազգին մայր և մեծագոյն զանգուածին մէջ ևս անտարակոյս նոր պէտքերու համեմատ կը կարօտի կազմակերպական առաւելագոյն աշխատանքի, ինչպէս ցարդ՝ այսուհետեւ ևս կրնայ կատարուիլ յաղորդութեամբ, եթէ լուրջ մտադրութեամբ օտեննանք իրեն և ընտրենք իրեն համար նպատակայարմար միջոցները:

Ու հոս, ահամայ բայց հարկադրեալ շեղումէ մը վերջ կը հասնինք անաբուն մեր ըսելիքին: — Այդ միջոցները մէկէ շատ աւելի են անշուշտ, բայց, մեր անխախտ համոզումով, անոնցմէ առաջինն ու կարեւորագոյնն է Եկեղեցին, Հայ Եկեղեցին: Հակառակին մտածումը անխորհուրդ և անարդար բան մը պիտի ըլլար միանգամայն: Անխորհուրդ, որովհետեւ, Սփիւռքին համար մասնաւորելով մեր խօսքը, Ազգին ներկայ անհայրենիք և անպետական վիճակին մէջ, Թէ՛ իրապէս և Թէ՛ իրաւապէս ոչ մէկ ուրիշ ոյժի մը շուրջը պիտի կարելի ըլլար խմբել ազգին կեանքը, երբ օրը օրին աւելի կը տեսնենք Թէ՛ ամէն երկրի մէջ քաղաքական հայեացքը ինչ ուղղութիւն կը ստանայ փոքրամասնութեանց ինքնութեան հարցին վերաբերմամբ. և անարդար՝ որովհետեւ վերջապէս խղճի և իրաւունքի դէմ է Ազգը բաժնել անշատել իր Եկեղեցիէն, որ անոր դայեակն ու ծնողը նոյն իսկ եղած է, քանի որ ինք անոր մէջ կազմած է ազգային գոյութեան և կոչումին զիտակցութիւնը, առանց որուն ժողովուրդ մը չի կրնար ազգ դառնալ և տէր մնալ իր ազգային զգացումին:

Այդպէսնա՛ի նկատողութիւնը Թէ «Եկեղեցին ազգայնութեան կրօնական արտայայտութիւնն է»՝ ոչ մէկ ուրիշ Եկեղեցիի համար այնքան ճիշդ է որքան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ համար: Ոչ Թէ «չենք ուզում», ինչպէս կ'ըսէ Վրացեան, այլ չենք կրնար «ուրանալ բնաւ Հայոց Եկեղեցու կատարած դերը մեր անցեալ պատմութեան ընթացքով»: Հայոց Եկեղեցին եղաւ Հայութեան պահպանման զխաւոր ազդակներէն մէկը, մասնաւանդ այն մռայլ ժամանակներում, երբ ազգային-պետական զործօնը վերացուած էր: Նոյն այդ Եկեղեցին ստեղծեց հարուստ ազգային մշակոյթ՝ իր մէջ խտացնելով հայկական հանճարի ստեղծագործական թափը:

Այո, բայց ընդունիլ հարկ է Թէ միայն հեռաւոր անցեալին մէջ չէ որ Հայ Եկեղեցին կատարեց այդ դերը. մինչև մեծ պատերազմին նախընթաց օրը անիկա իր այդ դերին մէջ էր. հայկական և հայաբնակ զաւառներու հայութիւնը անոր շուրջը և շունչին տակ միշտ պահեց իր ազգային կեանքը: Տաճկաստանի Հայութիւնը 1860ական շրջանի իր վերածննդութիւնը անոր հովանիին տակ երկնեց, որովհետեւ Սահմանադրութեան հիմնադիրներուն խմբակը իմաստութիւնը ունեցաւ հասկնալու Թէ ուրիշ կերպով չէր կրնար ըլլալ ազգապահպանութեան զործը: Անոր մէկ հնոցէն, հայկական վանքէ մըն էր վերջապէս որ մեծ Սեւ

բաստացին տարաւ կանթեղ մը՝ Եւրոպայի մէջ վառելու համար իր փարոսը : Թիֆլիսի Ներսէսեանէն և Էջմիածնի Ճեմարանէն մինչև Կ. Պոլսոյ Կեդրոնականը և Պէրպլեբանը, որոնց մէջ թրծուեցան վերջին դարու հայ կեանքի մեծ արժէքները, Ամրտողէն, Վարազէն և Հայաստանի միւս վանքերէն մինչև Արմաշ, չլիւելով դեռ Կովկասիները, որոնց ամէնուն մէջ կայծեր կային միշտ Սիւնեաց Վարդապետանոցի հին կրակետերէն, ամէն տեղ, ազգային-կրօնական խռնալը աշխնքն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մտածուած ու սէրն էր որ ոգևորեց սիրտերն ու միտքերը, ազգային կեանքը մշտնջենաւորելու համար :

Այսօր ալ, այս աւելի քան երբեք ճամայլ ժամանակներում, երբ ազգային-պետական գործօնը գոյութիւն չունի գէթ Սփիւռքի մէջ, միայն Եկեղեցիին հովանիին տակ կրնայ իրականանալ ազգային իշխանութեան մը զադափարը : — Կլերապետութեան վրայ չէ՛ երբեք որ կը խորհինք. մեր ժողովուրդը բարեբախտաբար ընդունակ չէ, չէ եղած և պէտք չէ լինի այդպիսի վարչութեան մը. բայց չենք չըմար ըմբռնել նաև Պ. Վրացեանի մատնանշած «բացարձակապէս աւելադին»-ը, աշխնքն կրօնական տարրը դուրս նետուած (կամ այլամերժօրէն իր դաւանական և ծիսական պարտականութեանց մէջ արգելափակուած) վարչութիւն մը : զոր ոչ արտաքին պայմանները պիտի թոյլատրեն և ոչ ժողովուրդին խիղճը ընդունի : Իրաց դոյալիճակը պէտք է պահուի այնպէս ինչպէ՛ն էր ցարդ, սկզբունքին մէջ նոյն՝ բայց մանրամասնութեանց մէջ նորոգեալ, աշխնքն նոր պէտքերուն պատշաճեցուած նոր կերպերով. Ազգային Եկեղեցւոյ դրօշին ներքեւ : Համազգի միւս հասարակութիւններն ալ կրնան նոյն կերպը իրագործել, զուգընթացապէս կամ նմանողաբար, եթէ կը հաճին, բայց միշտ իրենց եկեղեցիներուն միջոցաւ, ցորչափ կրնան այդ եկեղեցիները պահել իրապէս հայ :

Աններելի սխալ մը պիտի ըլլար վերջոտնել կամ անսւազել Հայաստանեայց Եկեղեցին իր ցարդ ունեցած դերէն ու դիրքէն. անոր հետ կապը «բաւական է իբրեւ հիմք ազգային աւելի բարձր գիտակցութեան հասնելու և գիտակցական գատորոշման համար՝ օտար զանգուածներեց», կրկնելով Պ. Ալբալեանի վերեւ յիշուած դատումը :

Յանկացուած ազգային պետութիւն մը ունեցած ատենինս միայն արդարութիւն պիտի ըլլար թերևս խորհիլ ուրիշ ուղղութեան մը վրայ : Բայց մենք կը մտածենք միշտ թէ՛ նոյն իսկ այդ պարագային ազգին համար անփաստ պիտի չըլլար բոլորովին ժխտական կեցողածք ունենալ Ազգային Եկեղեցիին հանդէպ : Այդ տեսակէտով իմաստութիւնը չպակսեցաւ ընաւ Պալքանեան նորակազմ պետութիւններուն — յունականին, պուլկարականին, ռումանականին և սերպականին — որոնք շարունակեցին իրենց ազգային-պետական կազմին յենարաններէն մին նկատել իրենց Ազգային Եկեղեցիները, որոնց միջոցաւ էր որ ժողովուրդը երկար ատեն պահել էր իր ազգային գոյութիւնը՝ գերութեան շրջաններուն : Պարագան աւելի կամ նուազ չափով կամ ձևով նոյնն է եւրոպական աւելի հին և մեծ պետութիւններուն, անգղիականին, ֆրանսականին, պելճիգականին, իտալականին և դեռ մինչև երէկ ռուսականին, գերմանականին, աւստրիականին և սպանիականին համար, որոնցմէ ոմանք, հակառակ Եկեղեցւոյ

հետ իրենց պաշտօնական կապը խզած ըլլալուն, չդադրեցան ընաւ նախամեծարութեան զգացում տածելէ և վերաբերմունք ցուցնել իրենց երբեմնի ազգային և այժմ ժողովուրդին մեծամասնութեան յարած եկեղեցիին նկատմամբ :

Պ. Վրացեանի կողմէ իր եկեղեցիին մասին յայտնուած այս մտայնութիւնը նոր չէ սակայն : Համոզուեցանք այդ մասին, երբ վերջերս կարդացինք «Արեւ»ի մէջ արտաստուած իր մէկ գրուածքը, ուր կը պատմէր տարիներ առաջ տուած իր մէկ այցելութիւնը Լեհաստանի Հայոց : Ասոնցմէ խումբ մը երիտասարդներ, ազատագրուած Հայաստանի մասին իրենց հաղորդուած տեղեկութիւններէն խանդավառ, երբ ի մէջ այլ խօսքերու կ'ըսեն թէ իրենց համար թերեւ լաւագոյն պիտի ըլլար Մայրենի եկեղեցիին զիրկը դառնալ՝ իրենց հայութիւնը կատարեալ ըլլալու համար, ինքը, այդ պայմաններուն մէջ և այսպիսի կամ այնպիսի տպաւորութիւններով կատարուած արտայայտութիւն մը փոխանակ լուռ ժպիտով մը միայն դիմաւորելու կը պատասխանէ սակայն. «Փոյթ չէ, կաթոլիկ եղած լինելը արգելք մը չէ այդ բանին» : այսպիսի խօսք մը պիտի կարենար թերեւ տանելի ըլլալ որ և է ուրիշ տեղ կամ պարագայի մէջ, բայց ոչ հոն՝ ուր սքանչելի գաղութ մը չարաչար կորսուեցաւ Ազգին համար, միայն և մի միայն կաթոլիկութիւնը ընդունած լինելուն հետեւանքով : Իր ազգին պատմութեան և կեանքին քաջամուտ խորհող մը և գործիչ մը պէտք չէ՞ր արդեօք որ խնայէր այդպիսի պատրանք մը՝ իրենց ազգային քնած զգացումին մէջ յանկարծ արթնցած այդ սողոց, որոնք թերեւս զիտէին ալ թէ ինչ տխուր և զարշ պայմաններու մէջ իրենց նախնիք բռնադատուեր էին ուրանալու իրենց Մայրենի եկեղեցին :

Յառաջ բերինք հոս այս մանրադէպը, ըսելու համար պարզապէս թէ Հայ եկեղեցւոյ վերաբերմամբ սխալ կարծիքի մը իր մտածողութեան մէջ վաղուց ծալք կազմած ըլլալուն համար է որ Պ. Վրացեան չէ յաջողած Պ. Աղբալեանի «առաւելապէս տեսական բնոյթ» ունեցող վերլուծական դատումներէն «գործնական եղբակացութիւններ հանել» : մինչ եթէ լաւ միտ դնէր Հայ եկեղեցւոյ մասին անոր ա՛յնքան գեղեցիկ և ճշգրիտ կերպով յայտնած գոյգ մը նկատողութիւններուն, պիտի յանգէր մեր եղբակացութեան. այսինքն Հայ եկեղեցիին չմերժել պատմականօրէն և տրամաբանօրէն իրեն վիճակուած դերն ու դիրքը ներկայ Հայութեան ազգապահպանման գործին մէջ :

Այս սկզբունքը իբրեւ կեդրոնական կէտ անգամ մը ընդունելէ այսինքն իբրեւ կրօնական կամ եկեղեցական Հասարակութիւն միայն ապրիլ կարենալինիս հասկնալէ վերջ, դժուար չըլլար ճշդել գործին կազմակերպական մանրամասնութիւնները, ի նկատի ունենալով ազգային ոգիին պահպանութեան և բարգաւաճման պահանջը և տեղական պետական օրէնքներուն ըստ կարելւոյն պատշաճելու հարկը :

Եկեղեցի, գարոց, ազգ, բարեսիրական կեանք, ազգ. մշակոյթ՝ սեպհական լսարանով, Հրատարակչականով, թատրոնով, կալլն. ասոնք պէտք է ըլլան ազգապահպանումին միջոցները Սփիւռքի մէջ, ինչպէս Պ. Թէքէեան շատ լաւ ներկայացուցած էր «Արեւ»ի մէջ իր ուշագրաւ խմբագրականներով : Պահել ինչ որ

ունենինք ցարդ, եղածը նորոգելով և աւելի զարգացնելով զայն նոր միջոցներով և կերպերով. իսկ ինչ որ չունենինք ցարդ, բայց զորս ունենալը անհրաժեշտ է՝ ջանալ ձեռք բերել և աւելցնել եղածին վրայ: Ազգ. իշխանութեան ամէն շրջանակ, իր եղած երկրին մէջ, պարտի ընել ամէն ջանք նախ համերաշխութեան և սիրոյ միջնորդութեան պատրաստելու և յետոյ լծուելու համար գործի. Եզրիպտահայութիւնը կրնայ այս մասին օրինակ հանդիսանալ ամբողջ Սփիւռքին. չեն պակսիր իրենց՝ ո՛չ խորհող մարդիկ, ո՛չ նիւթական միջոցներ, ո՛չ բարեկամացողութիւն և ո՛չ ուրիշ դիւրութիւններ:

Ընել այս ամէնը՝ անհրաժեշտ է որպէսզի Հայութիւնը, իբրեւ ինքնուրոյն ժողովուրդ և ազգ, չկորսուի օտարութեան մէջ, ու չբաժնուի բնաւ իր բնիկ հայրենիքին զաղափարէն, որ իր իտէալը պէտք է ըլլայ:

Սփիւռքի Հայութիւնը պէտք է վարժեցնել ինքզինքը պանդուխտ նկատելու ո՛ր որ ալ և ի՛նչ պայմաններու մէջ ալ որ ապրի: Զկորսուելու համար առաջին անհրաժեշտ զգացումն է ասիկա: Աստուածաշունչին մէջ սրտագրուակէտ մը կայ այս զգացումը ներկայացնող: Մովսէս, Իսրայէլի մեծ առաջնորդը և վերանորոգիչը, որչափ կրօնական նոյնքան և քաղաքական գործիչ, իր ժողովուրդը դէպի իր նախնեաց կամ Աւետեաց երկիրը առաջնորդած ատեն, առաջին քաղաքական իր անդրանիկ զաւակը ունեցաւ, Գիւքամ (= Պանդուխտ) կոչեց զայն. իր միտքն էր հասկնել ժողովուրդին թէ հայրենիքին յոյսը չթաւամեցնելու համար իր հոգւոյն մէջ՝ պէտք է գիտնար ու յիշէր միշտ թէ պանդուխտ է ինքը իր գտնուած երկրին մէջ:

Այս պատկերը մեզի՛ ալ պէտք է խօսի:

★ ★ ★

ՓՐԿԱՐԱՐ ՎԱՐԱԿՈՒՄ

Սրբութիւնը բնական կոչումն է ամէն հոգիի և Աստուծոյ դիւանորութիւնը ամենուն համար: Այդ սրբութիւնը, երբ համամատական ըլլայ մեր վիճակին կամ կեցութեան, և յարմար՝ գործունէութեան ոլորտի մը որ անհամապատասխան չէ մերինին, զմեզ միևնոյն ատեն թէ՛ իրեն կը քաշէ իր պարզութեամբ և թէ՛ ինքզինքը կը օրհնէ իր գեղեցկութեամբը. իր ծագումովը խորհրդաւոր, իր բնութեամբը զարմանալի, ու վերջապէս հրաշալի՝ եթէ իր բերած փոփոխութիւնները նկատի առնենք, բայց նոյն ատեն մարդկային, մատչելի և ձեռնելի է. երկնաւոր թագաւորութեան արձակն է ան, զոր ամէն ոք պարտի խօսիլ: Այո՛, կեանքեր կան որոնք քրիստոնէութիւնը իրենց համար բնութեական վիճակ դարձուցած, մէկ և նոյն կենցաղակերպ մը, անչեղ նտուողականութիւն, միօրինակ լըջութիւն, հոգիի քաղցր զուարթութիւն, անխառն խաղաղիկ գործունէութիւն, շատ գործող և քիչ խօսող եւանդ մը ունին. կեանքեր՝ որոնք քրիստոնէական նկարագրիւր ա՛յնքան աւելի անվիճելի կ'երևի ո՛րքան զ'իրենք հրահրող խանդավառութիւնը նուազ մեծ է քան սէրը. ու ա՛յս է ահա որ ամենէն աւելի կը չանի սիրտերը. ա՛յս է փրկարար վարակումը որ յաւերժօրէն կը գործէ եկեղեցիին մէջ, որ, ամենէն դժբախտ ժամանակներուն այնքան հոգիներ պահած է Աստուծոյ լցուած, և որ զանոնք առատօրէն կը բաշտացնէ օրհնեալ զարաշխաններուն:

Ա. Վ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

(ԳԼԽԱԴԻՒԻ ԶԱՐՈՁ՝ ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏԻՄԱՐԶ ՇՕՐԵՍ ԽՕՍՈՒՄԵՏ)

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԻՏԷԱԼՆ Է ԱԶԳԻ ՄԸ ԿԵԱՆՔԻՆ ԲԱՐԳԱՒԱՃՈՒՄԻՆ ՄԵԾԱԳՈՅՆ ԱԶԴԱԿԸ

«Ո՞ր օտեք ի Սիսիւ գիրկուքիմ Խարայիկ, ի դարձուցանել Տեառն զգեցուքիմ ժողովրդեան իւրայ» (Սաղմ. ԺԳ. 11):

Սաղմոսին այս խօսքը մեկնիչներու կողմէ երկու կերպով հասկցուած է. ոմանք զայն նկատած են մէկ կտորը փառաբանական օրհներգի մը, յօրինուած՝ Դաւիթի օրով կամ իրմէ նոյն իսկ և իր տաւաղին վրայ նուագուած, ի պատիւ իր շուիրաւ գործած Սիոնին. իսկ ուրիշներ զայն կը համարին կարօտի հառաչանք մը՝ Բաբելոնի կերակրեալներէն՝ ուղղուած դէպի Նորուստղէմի Սիոնը, որ, իբրեւ մարմնացումը իրենց կրօնական և ազգային իտէալին, ինչպէս աստղ բեռեի՝ իրեն կը քաշէր անոնց նայուածքը, իրենց տարաշխարհիկ կեանքի ալեկոծումներուն միջոցին:

Վերջին բառերը՝ «ի դարձուցանել Տեառն զգեցուքիմ ժողովրդեան իւրայ», միտքը արգարե կը տանին դէպի երկրորդ մեկնութիւնը, խորհիլ տալով ողբական այն եղբերգներուն, որոնցմով երբայցի հազներգակները կը ջանային սփոփել նօդեհութեան մէջ ազնկիզուող իրենց ազգակիցները հայրենիքին և անոր սրբութիւններուն յուշերովը: Բայց որովհետեւ Սաղմոսարանին մէջ երկու անգամ դրուած է այս խօսքը պարունակող Սաղմոսը, նախ ԺԳ. և յետոյ ԾԳ. գլուխին մէջ և զրեթէ ճիշդ միևնոյն բառերով, միայն մէկուն մէջ Նլուհիմ ու միւսին մէջ Նհուց անուաններով արտայայտելով Աստուծոյ դաղափարը, կարեւրի է ընդունիլ որ իսկապէս հին բանաստեղծութիւն մը եղած լինի ան, թէ՛ ցնծութեան առիթներով երգուած՝ փառքի օրերուն, և թէ տրամութեան ժամերու մէջ՝ առ ջուրս Բաբելոնի:

Ամէն պարագայի մէջ, սա՛ է սակայն ամենէն ճշմարիտ և այս պահու զմեզ ամենէն աւելի շահագրգռող կէտը թէ Աստուծոյ ժողովուրդին ըմբռնումին մէջ, այդ անունը՝ Սիոն՝ երկար դարերէ ի վեր հոմանիշը զարձած աստուածային սիրոյ և զօրութեան, անոնց հաւատքին խանդավառութեանը առջեւ կը ներկայանար իբրեւ

անձնաւորումը Նհուգայի գորովին և խնամակալ հովանաւորութեանը՝ նկատմամբ իր ժողովուրդին:

Պաղեստինի և նոյն իսկ Նորուստղէմի չըլակայից մէջ իրենց երևոյթովը շատ աւելի ալքառու լեռներու կարգին, Սիոնը, այդ փոքրիկ բարձունքը, ընտրուած էր կարծես Աստուծմէ, ճիշդ՝ ինչպէս կը նկատէ իր խորքին մէջ կրօնազգած մատնագիր մը՝ իր փոքրկութեանը համար նոյն իսկ. վասնզի Տէրը, որ ամենակալ է և ամենազօր, կը սիրէր փոքրերը և ականները, առնալ որ խրոխտանք չեն պարզեր իրեն դէմ. չէ՞ որ ինքն իսկ ըսեր էր Սօսյիի բերնով. «Թե՛ բնակեցայց, եթէ ոչ ի հեզս և ի խոնարհս»:

Այսպէս կամ այնպէս, երբ վկայութեան խորանը, Խորայեւացոց հաւատքին սրբութիւնները տաղաւարող այդ չարժական յարկը, և ուխտին տապանակը՝ որուն մէջ կը պահուէին օրէնքին տախտակները, ծաղկած գաւազանը, մանանային սափորը և ոսկի բուրվառը, ամէնքն ի միասին՝ յոյսին մուրհակները դէպի իր կոչումին իրականացումը ընթացող ժողովրդի մը, երբ, կ'ըսեմ, այդ երկուքը՝ խորանն ու տապանակը՝ անապատի տաժաններէն, Փառանի լեռնաշղթաներէն, Սինայի կայծակներէն, Բասայի մուրճ կաղնեատաններէն, Յորդանանի վիմատարած ալիքներէն, Գաղգալայի հանգիստէն, Սելովի դաղարքէն, Էմմաուսի արկածներէն և Կարիաթարիմի քրտանամեայ օթեւանումէն ետքը, Դաւիթի հանճարէն եւ քաջութենէն երկնուած ազգային վերանուութեան օրերուն, փոխադրուեցան արքունի պալատին դրացնութեանը մէջ՝ այդ բարձունքին վրայ, այն օրէն Սիոն ժողովուրդին գիտակցութեանը մէջ կը փոխարկուէր անբաղդատելի նուիրականութեամբ վեհացած սրբալայրի մը, որուն մէջ Տէրը կը բնակէր. մինչև այն ատեն անոնց տեսած բազիրներն ու դարբիրները մոռցնող

աստուածային տուն մը, որ այնուհետեւ, փառքի եւ վիշտի, յաղողութեանց եւ ձախողութեաներու պատմական օրերուն ազգային խղճատանքին առջեւ պիտի պատկերանար իր բեւոյժի ազգային նոյնքան եւ կրօնական յիշատակարան մը, խորհրդանշան մը, յաւիտենական աղբիւր օրհնութեան, սրբութեան եւ զօրութեան:

Սաղմոն ու մարգարէութիւնները, իսրայելի կրօնական հոգւոյն եւ ցեղային խղճմտանքին ամենէն հարազատ այդ արտապայտութիւնները, այդ զգացումն ու ըմբռնումն է որ կը ներկայացնեն զանազան եղանակներով, այդ բարձունքին վրայ ցուցնելով մերթ աստուածային զօրութեան, փրկութեան եւ հովանաւորութեան սրբարան մը («Հաճեցաւ Տէր ընդ Սիոն», «Ու տացէ ի Սիոնէ զփրկութիւն», «Առաջեսցէ քեզ Տէր օգնութիւն ի Սիոնէ»), մերթ օրէնքի եւ արդարութեան պատգամատեղի մը («Լցաւ Սիոն իրաւամբք եւ արդարութեամբ», «Մերժեցան ի Սիոնէ անօրէնք», «Օրէնք ի Սիոնէ ելցեն»), մերթ խաղաղութեան եւ սուրբ կեանքի ապաստանավայր մը («Ի Սիոն գիմեալ ապրեսցուք», «Փախիցուք ի Սիոն», «Եկեսցուք ի Սիոն առ Տէր Աստուած իսրայելի», «Երանի՜ որ ունիցի զաւակ ի Սիոն»), Սիոն՝ հաւատքի անառիկ ամրոց, որուն պատմական եւ զաղափարական նուիրակնութեան մասին որ եւ ուրացում ի սպառ անհնդուրժելի պիտի գտնէր հանրային գիտակցութիւնը. («Վասն Սիոնի ոչ լռեցից»):

Նոյն այդ զգացումն ու ըմբռնումը է՞ միթէ որ մինչեւ ցայսօր տակաւին կ'ողնորէ այդ ժողովուրդը, այդ միակ բառին՝ այդ պզտիկ անունին մէջ խտացնելով իր ամբողջ սիրտն ու միտքը, իր գերազոյն իւտեղը, իր անցեալին յուշքը եւ ապագային ձգտումը բովանդակապէս:

Ինչ որ հինն Իսրայել այդքան սրտաթունդ խանդավառութեամբ կը զգար ու կը զգայ տակաւին նկատմամբ իր կրօնական եւ ազգային մտատիրպարին, կարելի է ըսել թէ ամէն ժողովուրդ, եթէ ոչ արտաքին նոյն ձեւակնութիւններով բոլորովին՝ բայց ներքեւապէս եւ համեմատ խորքով մը կը զգայ եւ զգացած է յաճախ իր գոյութեան ամենէն բախտորոշ վայրկեաններուն մանա-

ւանդ՝ վերաբերմամբ նոյնպիսի իտէպի մը: Գրիստոնէութիւնը, որ, հակառակ իր քարոզած համամարդկային բարոյականութեան սկզբունքներուն, իւրաքանչիւր ազգի մէջ աւելի պայծառացուցած է իր ազգային ինքնութեան գիտակցութիւնը, միւս կողմէ աւելի խորացուցած ու մշակած է այդպիսի մտատիրպարի մը սէրը ժողովուրդներուն մէջ: Եւ սակայն Աւետարանի հաւատքը պաշտող ազգերուն համար թէեւ էապէս ուրոյն զգացումներ են կրօնքը եւ ազգութիւնը, բայց իրականին մէջ այնքան հաշտ են անոնք միմեանց հետ եւ այնքան դաշն միմեանց նկատմամբ որ գոգցես կը միանան իրարու հետ իբրեւ միաւորեալ միութեան մը մէջ:

Եթէ այս տեսութիւնը ինչ ինչ կողմերով գեռ տարակուսելի թուի շատերու եւ նոյն իսկ մեզի, անիկա անվիճելի է սակայն այն ազգին, այն ժողովուրդին, այն ցեղային միութեան համար որ մենք ենք:

Ի զուր չէ արգարեւ որ Հայը շատ կանուխ ժամանակներէ, քրիստոնէական գրականութեան լոյսին տակ իր ազգային գիտակցութիւնը կազմուելէն ի վեր, եւ հետեւը հետէ աւելի եւս, ինքզինքը կոչած է Նոր Իսրայել. այսինքն խորհած է թէ այն հոգեկան եւ ցեղային առանձնաշնորհութիւնները զորոս ան սովոր էր ինքզինքին վերադրել՝ իրենն ալ եղած են մեծ չափով, ու ինքն ալ իրաւունք զգացած է ինքզինքը իր կարգին համարելու ժողովուրդ մը արժանի երկնային բացառիկ հոգածութեան, ժողովուրդ մը որ՝ սկիզբէն աէր իր կոչումին՝ իր մէջ ոյժը կը զգայ եւ կը շինէ՝ իւրագործելու այդ կոչումը, ի գին ամենէն անհղ զոհաբերութեանց տիրանալու համար իր ճակատագրին, որուն բարութեան մասին միշտ ալ բարձր եղած է իր համոզումը: Ասոր համար է որ Հին Կտակարանի պատմագրական էջերէն շատերուն մէջ կարծած է ան յաճախ իր կեանքը կարգով, մարդաբանական պատգամներուն մէջ իր ապագային նախապզգեսցութիւնները լսել, ու բարոյական եւ իմաստասիրական գիրքերուն մէջ կանգ առած է յաճախ սկզբունքներու առջեւ, որոնք կարծես ուղղակի իր հոգիին կը խօսնէ: Իսկ Սաղմոսը, երբայական ազգի այդ աստուածախառն գոտաներգութիւնը, իրենն է զգացած նոյն առեւն:

Փորձուներ եմ անգամ մը ըսելու, ու չեմ քաշուիր կրկնելէ զայն հիմակ հաս. «Սաղմոսը, ցաւին զիրքն է ան, որ մեր Տառապանքին աղեխարշ պատմութիւնը կ'աւանդէ մեզի, բայց նոյն տտեն Յոյսին մատենը, որ մեր հրազնիւուն հրգը կ'նշանակէ հոգեւտաւիղ խորհրդաւորութեան մը սրտաւուն արտօմութեամբ»։ Ատոր համար է որ Սաղմոսին այն տողերը կամ համարները, որոնց մէջ ազգային մտատիպարի մը խորհուրդը կայ, մասնաւոր ձգողականութիւն մը ունին մեր սիրտերուն համար. իսկ այդպիսիներուն ապահովարար զխաւաւրագոյններէն մին է այն գոր յիշեցի խօսքերուն սկիզբը. «Ո տացէ ի Սիոնէ՛ վրդուութիւն Իսրայէլի, ի դարձուցանել Տեսա՞ն զգերութիւն ժողովրդեան իւրոյ» (Ա՛խ, երանի թէ Սիոնէն գար Իսրայէլի փրկութիւնը, ու Տէրը այս ժողովուրդը դարձնէր իր գերութիւնէն)։

Այո՛, Սաղմոսին այս տունը իրաւունք ունինք մերինը ևս նկատելու. որովհետեւ մենք ալ ունեցած ենք և ունինք, ի գազափարի մանաւանդ, մեր Սիոնը։ Տեղը չէ տեղուշտ հոս, իր տեղւոյն վրայ նոյն իսկ թէն է, ըսելու թէ այդ մտանաւորութիւնը չափով պատճառ եղած կրնայ ըլլալ որ մենք յատկապէս շատ կանուխէն այս սուրբ բարձունքին վրայ ունեցած ըլլանք, իրրեւ տեսակ մը հոգեկան անառիկ ժառանգութիւն, մեր տեղը. բայց ինչ որ չենք կըրնար չընել, կամ ինչ որ բարձրագոյնակ պարտինք յայտարարել միշտ՝ սա՛ է թէ Հայը սկիզբէն ունեցած է իր կրօնա-ազգային իտեալը, որուն վրայ կանգնած է իր ազգային գոյութեան և ազգայնական ինքնութեան շինուածքը, և որմէ անկեկալած է, իր կրօնքին ամենէն ճշմարտամիտ շրջաններուն մէջ մանաւանդ, իր քաջութեան՝ յոյսին և հաւատքին ներշնչումը։

Բայց դառնանք սկիզբէն համարին. «Ո՛ տացէ ի Սիոնէ՛ զփրկութիւն Իսրայէլի, ի դարձուցանել Տեսա՞ն զգերութիւն ժողովրդեան իւրոյ» (Ից՛իւ Սիոնէն գար Իսրայէլի փրկութիւնը, ու Տէրը դարձնէր իր գերեալ ժողովուրդը)։ Արգարեւ անգի համար մանաւանդ ըսուած խօսք մըն է այս, մեր կուրծքերէն ելած դարաւոր հառաչանք մը. Սիոնը մեր կրօնա-ազգային մը

ատտիպարն է կամ զայն խորհրդանշող հաստատութիւնը, Հայաստանեայց հաւատքը, ուր, ինչպէս երբեմն ի հին Սիոն, կը պահարանունին մեր յոյսին մուրհակը, մեր պատմութիւնը իր մէջ կրող տապանակը, մեր Եկեղեցին, ծաղկած գաւազանը, խօսքին կենդանարար ոյժը և ազգութիւնը, ոսկի բուրժաւոր՝ բարեպաշտութեան կընդդրուկը, կտակարանները՝ օրէնքին և արգարութեան պատգամատու մատենները, «զփրկութիւն Իսրայէլի»՝ զմեզ կեղեքող անխաւաքեանց բռնութիւնէն մեր ազատագրումը, «գարձուցանել զգերութիւն»՝ հողմակոծեալ ցրուածութեան մէջ տառապակոծ վիճակի մը վախճանը, Կէտաւ կէտ, բառ առ բառ մեր ազգային գրութիւնն է որ կը պատկերանայ այդ տողերուն մէջ։

Հարկ չկայ սակայն կառչիլ անպատճառ բառերու նիւթական նշանակութեան. այդ խօսքը բարձրորէն իմաստաւոր է իր հոգեւոր և բարոյական նշանակութեամբ մանաւանդ, որ է սա. կրօնական իտեալն է ազգի մը կեանքին բարգաւաճումին ամենէն կարեւոր ազգալը. ու այս սկզբունքն է որ գերազանցապէս ու բարացուցօրէն կը լուսարանէ մեր ազգային հոգեբանութեան ամենէն կարեւոր մէկ երեւոյթը։ Անհայրենիք ժողովուրդ մը կրնայ ապրիլ իրրեւ ազգ, երբ իր մէջ առողջ է կրօնական կեանքը և անկէջ ծնած բարոյականը. կրօնական մտատիպարէ գուրկ՝ անհատատ ազգերն է որ չեն ապրին։ Այս իտեալէտով ինչ որ ճիշդ է անհատին համար՝ առաւելորդ անձմարիտ է հաւաքականութեանց համար։

Մէկ կողմ կը դնեմ այս մասին ուրիշ ազգերէ օրինակներ և ապացոյցներ յառաջ բերելու հոգը, ու կը փափաքեմ բաւականանալ մի միայն մեր փաստով։ Մեր պատմութեան ամենէն անապահով, ամենէն կասկածելի ու վտանգաւոր այն շրջանին, Ե. դարու առաջին կիսուն մէջերը, պիտի փըշրուէինք՝ պիտի կորսուէինք իրրեւ ժողովուրդ և իրրեւ ազգ, մեր ամբողջ անցեալովը, եթէ բարձրագոյն իմաստութեամբ և անհամեմատ սրբով լուսաւորուած մեծ հոգիներ մեր գոյութեան նաւը կապել յայնչած շրջանին հաւատքին, այն ապառաժին, փրկութեան այն վէմին, որ մեր Եկեղեցին, մեր Սիոնը եղաւ. Անկէ եկաւ այն

ժամանակին մէջ մեր փրկութիւնը. ան եւ զաւ անուհետեւ ընդ միշտ մեր ազգային գոյութիւնը իր մայրական գգունքներուն ներքեւ պատապարդ եւ հովանաւորող զօրութիւնը: Ան իր ծոցին մէջ թխսեց ընդ միշտ մեր ապագային յոյսը, ան զօրացուց եւ մեծցուց մեր հաւատքը Աստուծոյ, ճշմարտութեան, արդարութեան, բարութեան, սիրոյ և այն բոլոր առաքինութեանց մասին, որոնք մարդերը և ժողովուրդները աշխիւ, քաջ և դիւցազնական կ'ընեն, ան դաստիարակեց զմեզ քրիստոնէական սուրբ բարոյականով, սովորեցուց մեզի գիմարել աշխարհի չարին, մերթ բուռն ոգորումի սաստկութեամբ և մերթ լուռ համակերպուեալ երաւորականութեան մէջ չեղօքացընել մեր վրայ խուժած արհաւիրքներուն ծանրութիւնը:

Ի՞նչու ի եւ արժանի նկատողութեան որ մեր մէջ քաղաքական կեանքի գրութիւնը իր ամենէն յաջող և ամենէն նուազ օրերուն միշտ անբաժան մնաց կրօնական իշխանութենէն. Հայրապետական Աթոռը, Հայ Սիոնի ամենէն սրտագրաւ նշանը, կը փոխադրուէր հոն ուր կը կազմուէր պետական ոստանը. ու նոյն իսկ կը բազմապատուէր այնքան՝ որքան, հանգամանքներու համեմատ, կը շատնային քաղաքական կեդրոնները: Այդ երեւոյթը բաւական չէ բացատրել մի միայն կառուվարական-վարչական շարժառիթներով. ահա որ բուն պատճառը պէտք է փնտռել այն կրօնական և գաղափարական ոգիին մէջ, որ սկիզբէն ի վեր տարրացած այս ժողովուրդի նկարագրին մէջ, քրիստոնէական թուականէն առդին աւելի տրիական ներգործութիւն մը դարձած է անոր հոգւոյն մէջ: Կրօնական իտէալը, յարաբերուած քաղաքական յոյսերու մտատիպարով մը, մեր գոյութեան խարխիւը և զօրութիւնը եղած է միանգամ ընդ միշտ. մեր երկու կեանքերուն՝ կրօնականի և քաղաքականին՝ պատմութիւնները, առիժուած ու թեզանուած իրարմով, համաձուլուած են այլևս այնպիսի հիւստեանով մը, որ վերացումներու մէջ միայն պիտի կարելի ըլլար բաժնել զանոնք իրարմէ, իրականին մէջ այնքան միախառնուած, շարկապուած այդ կեանքի վիճակները:

Այդ այդպէս է, վասնզի իր խոր հա-

ւատքն է թէ կրօնական իտէալէ զուրկ ժողովուրդ մը գրկուած է կեանքի բարգաւաճման ամենէն կարեւոր ազգակէն: Մենք մեր Սիոնին, մեր հաւատքին՝ մեր եկեղեցիին ուղղուած ենք միշտ, անկէ յուսուով բարոյական և նոյն իսկ երկրաւոր ազատագրումը:

Ու պատմութիւնը միթէ ահա ինքզինքը չէ՞ որ կը կրկնէ այսօր. Հայութեան աւանդներն տխուր, շուարած ճակատագրի այս չարաբաստիկ օրերուն դէպի ուր ուղղուած են նորէն իր աչքերը. ո՞չ ապաքէն իր Սիոնին, այսինքն իր հաւատքին, իր եկեղեցիին. ո՞չ ապաքէն իր կրօնական իտէալին: Բնագրական թէ դիտակցական է այս կեցուածքը կամ վերաբերումը ազգին . . . երկու պարագային ալ կը հաստատուի մատնանշուած ճշմարտութիւնը:

Պէտք կ'այ զօրացնելու զժախտութենէ զժախտութիւն քաշկռուող այս ժողովուրդին յարումը այդ սուրբ մտատիպարին. անիկա՝ որ խորհուրդն է Անոր որ ոչինչէն ինչը ստեղծագործեց, կրնայ նորոգել և վերականգնել դէպի անկում մղուող ժողովուրդները: Ոչինչ այնքան հզօր է և փրկարար՝ որքան ինչ որ հոգեւոր է և բարոյական:

Որդիք Սիոնի, Ուխտ եկեղեցւոյ, թոյլ չի տանք որ դէպի այդ մտատիպարը ուղղուած նայուածքները միմազնին պատրանքներով: Սիոնի այս նուիրական բարձունքին վրայ, ուր մեր նախնիք աւելի քան տասնրեօթը դարերէ ի վեր երկրպագած և ինքզինքնին նուիրած են այդ գաղափարին, այս սուրբ կամարներուն ներքեւ, ուր Կուլիս մը և Աթոռ մը յլշատակը, այսինքն մտածումի մը և իշխանութեան մը խորհուրդը մեր առջև կը լուսաւորեն մեր գործունէութեան զաշտը, ամբարցնենք սիրով և նուիրումի մեր ուխտը այն ժողովուրդին համար, ուրուն արեան և հաւատքին ժառանգութեան զաւակներն ենք ամէնքս, և առաւելագոյն եռանդով և գիտակցութեամբ պատրաստուինք այն ծառայութեան, որ բաժնին է մեր բաժակին, և զայն ընդունել ի միաթարուութիւն մեր սիրելի ազգին, ի շինութիւն մեր Սուրբ եկեղեցւոյն, եկեղեցւոյն Հայաստանեայց, ի պարմանս առաքելական այս Ս. Աթոռին, և ի փառս Աստուծոյ Հօր և Որդւոյն Միածնի և Սուրբ Հոգւոյն, Ամենասուրբ Երրորդութեան, որ է օրհնակ յաւիտեանս ամէն:

ԲԱՆԱՍՏԵՂՆԱԿԱՆ

ԵՐԲ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԷԻ...

Երբ դըպրոցական էի սակաւին,
Եւ, իրկուն մ', ի՛մա էր կարգը հրսկելու՝
Մեր վարժարանի սրահին մէջ մինակ,
Սեղանիս առջեւ փոխ եկաւ նըսիլ,
Տըղայ մը քըռուառ, որ սեւ էր հագած,
Եւ որ եղբօր պէս ինծի կը նմանէր:

Իր դէմքը զբխուր էր եւ գեղեցիկ.
Լոյսովը հրագիս
Ըսկըսաւ կարդալ ան իմ գիրքնս բաց.
Ու հակասն հակած իր ձեռքին վրայ,
Այդպէս ալ մընաց մինչեւ առաւօտ,
Մըսախոհ, գաղտնի ժըպիս մ'երեսին:

Տասնութեկ տարին նոր էի մըսած.
Կը պըսըսէի, որ մը, յամբախլ,
Անտառի մը մէջ, վայր մը մացառուտ.
Ծառի մ'ըստընը եկաւ նըսիլ
Երիտասարդ մը, որ սեւ էր հագած,
Եւ որ եղբօր պէս ինծի կը նմանէր:

Հարցուցի թէ ո՞րն է արդեօք համբան.
Մէկ ձեռքը վին մը ունէր անիկա,
Միւսովն էր բըռնած փունջ մը մաւրենի:
Բարեկամօրէն բարեւեց նախ զիս,
Յետոյ կիսով չափ անդին դառնալով,
Մասովը բլուրը ցոյց տուաւ ինծի:

Տարի մը յետոյ, գիշեր ժամանակ,
Ծընդադրած էի մօտն այն մահիճին,
Ուր հոգին դեռ նոր աւանդեր էր հայրս.
Սընարին վերեւ եկաւ նըսիլ հոն,
Որք տըղայ մը, որ սեւեր էր հագած,
Եւ որ եղբօր պէս ինծի կը նմանէր:

Աւելի յետոյ, Տաժամներէ խոնջ,
Վերածնելու կամ վերջ տալու միտքով,
Երբ ճիւղացաւ դուրս նետելով իմեզինմա,
Ճամբայ ընելու տաժամով անգուսպ՝
Ուզեցի երթալ եւ այլուր փրցնուել
Հետքի մը ճամբանման անկորուստ յոյսին,

Ամենուրեք ուր ուզեցի մընջել,
Ամենուրեք ուր ուզեցի մեռնիլ,
Ամենուրեք ուր դըպայ եւ հողի,
Իմ ճամբուս վրայ եկաւ միտք նրսիլ,
Ա՛խ, թրուաւ մը, որ սեւեր էր հագած,
Եւ որ եղբօր պէս խնծի կը նմանէր :

Alf. de Musset

ԿՐՕՆԱՓԻԼԻՍՈՓԱՆՅԱԿԱՆ

ԿՐՕՆ

Կը հարցուի թէ կրնա՞յ ըլլալ բարոյական՝ առանց կրօնի։ Սխալ գրուած է այս հարցը։ Պէտք է ըսել. բարոյական կեանքը ամբողջ է՝ առանց կրօնական կեանքին։ Փորձառութիւնը, արդարեւ, կը ցուցնէ թէ մարդիկ կրնան արգար՝ ուղղամիտ՝ ժուժկալ՝ անկեղծ ըլլալ, առանց բարեպաշտութեան։ Բայց բարեպաշտութեան բացակայութիւնը միթէ առաքինութեան պակաս մը՝ բարոյական էութեան նուազում մը չէ՞ ինքնին։ Բարոյական կեանքը պէտք չէ՞ պարունակէ և արտայայտէ մարդն ամբողջ, Աստուծոյ ինչպէս նաեւ ընկերին և իր անձին հետ իր յարաբերութիւններուն մէջ։ Նետուած այս աշխարհին մէջ, առանց գիտահալու թէ ինչո՞ւ, վերցուած այս աշխարհէն, առանց գիտահալու թէ ի՞նչպէս, կըրնա՞յ անհկա իր էութիւնը եզրափակել ծրնունդի և մահուան երկու ծայրերուն միջև, առանց անհարկ մը արձակելու այս

երկու ափունքներէն անդին, առանց հաստատուն խորիւխի մը կառչելու այն ընդարձակ ուղիներուն մէջ, որ ամէն կողմէ կը պարուրէ զինքը։ Քննութեան և քննադատական կեանքի կազմակերպութիւնը անշուշտ հետզհետէ աւելի դժուարին կրնայ դառնալ։ Բայց եթէ բարեպաշտութիւնը իր օրինական և յարակալ հիմն ունի մարդկային բնութեան մէջ, անխուսափելիօրէն պիտի գտնէ այս կամ այն ձևով ինքզինքը գոհացնելու միջոցը, տաժանելի տագնապութիւններէ ետքը, ինչպէս կը պատահի, երբ ընկերային միջավայրը ա՛լ չի համապատասխաներ հոգիին պէտքերուն։

Ուստի, ճշմարտապէս փրկիսօփայական միակ խնդիրն է գիտնալ թէ կրօնքը մարդկային բնութեան մէջ նոյն իսկ դրած է իր արմատը, թէ անցաւոր և աւօրեայ վիճակ մ'է ան՝ քաղաքակրթութեան բարձրագոյն աստիճանի մը վրայ անհետանալու սահմանուած։ Այսպիսի է զոր օրինակ տեսուութիւնը այն հռչակաւոր դպրոցին որ կը կարծէ գտած ըլլալ մարդկութեան զարգացումներուն հիմնական օրէնքը։ Այսինքն օրէնքը երեք վիճակներուն որոնք են. աստուա-

ծարանական՝ բնազանցական եւ դրական։ Յայտնի է թէ, ըստ այդ գպրոցին, մարդկային միտքը նախ կ'առտուածացնէ բնութեան զօրութիւնները կամ մարդուն կարողութիւնները, զանոնք տակաւ առ տակաւ փոխակերպելով հոգեկանութեան և անհուն անձնաւորութեան տիպային մը, որ կը կառավարէ տիեզերքի իր կամքովը, և անդադար կը միջամտէ անոր՝ գերբնական զործուէնութեամբ մը։ Գերբնականը. ահա՛ առտուածարանութեանց և կրօններու կալուածքը։ Բայց խորհրդածութեան միտքը, հեղեկեանէ արթննալով, ինքն ալ այս խորհրդանշանները՝ այս դիցավէպերը՝ այս մարդակերպական պատրանքները բնազանցական վերացումներու կը փոխարկէ։ այսպիսի է երկրորդ աստիճանը, որուն ընդհուպ կը յարդգէ երրորդ մը, այսինքն է աստիճանը դրական ծանօթութեան, որուն արտադրոյթին են զննութեան և փորձառութեան՝ Դիցավէպային անձնաւորութիւններուն՝ որոնք առարկայ են կրօնքին բնազանցական էակութիւններուն, որոնք առարկայ են փիլիսոփայութեան, կը յարդգեն իրողութիւններն ու օրէնքները, որոնք առարկայ են գիտութեան։ Այսպիսի է անա դրապաշտ գպրոցին հաստատած եղափոխութեան օրէնքը, որուն համեմատ, ինչպէս կը տեսնուի, կրօնական դադափարը՝ կրօնական զգացումը ուրիշ բան չին բայց եթէ առաջին վիճակ մը, քաղաքակրթութեան նախնական աստիճան մը։

Եթէ նոյնիսկ ընդունէինք այս օրէնքը (որուն ղէմ չառ առարկութիւններ կան), տակաւին հարկ պիտի ըլլար որ մենք մեզէն հարցնէինք թէ արդեօք վերջնական օրէնք մըն է ան, և թէ իրմէ գերազանց ուրիշ օրէնք մը չկա՞յ։ Թէ, զոր օրինակ, չկա՞յ յետադարձումի՝ վերջոստիկան օրէնք մը. այսինքն հանգրուաններէն՝ ուսկից առաջին անգամ անցըւած էր ցուցուած ուղղութեամբ, երկրորդ անգամ մըն ալ պիտի ըլլար ինչպէս հակադարձ ուղղութեամբ, թէ անգամ մը այդ դրական վիճակ ըսուած կարծեցեալ ծալքը հասնելէն ետքը, չըկա՞յ նախագոյն վիճակներու վերադառնալու մարդկային մտքի ձկտում մը։ Բնազանցականը կրնայ յառաջդիմութիւն երեւի մանկական և նախապաշարկոտ առ-

տուածարանութեան մը վրայ. դրական վիճակը կրնայ յառաջդիմութիւն մը երեւիլ վարկածային և ոչ լուսաւոր բնազանցականի մը վրայ, բայց ատով երբեք ապացուցուած չ'ըլլար թէ դրական վիճակը կրնայ բացարձակ գոհացում՝ վերջնական անդորրանք տալ հոգեոյն։ Կրնայ պատահիլ (ու, մեր կարծիքով, այս է ճշմարտ օրէնքը) որ խորհրդածութիւնը, անգամ մը դրական ու գիտական վիճակի հասնելէ վերջ, յարմարելով այն իրողութիւններուն և օրէնքներուն, որոնց կ'ուզեն կապել զայն, անոնք մէջ կը վերագտնէ նոր բնականացական մը, ու հոգին ինքն ալ խորաւնափելով այդ նոր բնազանցականը, միևնոյն ժամանակ անոր մէջ երեան կը հանէ ամբողջ կրօնքի մը խորքը։ Վերադարձումի այսպիսի օրէնք մը այնքան համաձայն է իրերու բնութեան որ մեր յիշած այդ զրպրոցին հիմնադիրը ինքն իսկ տուած է աւանոր օրինակը, և, այդ աստիճան բոլորովին դրական փիլիսոփայութեան վերև, կանգնած է երկրորդ մը, որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ բնազանցական մը և կրօն մը։

Արդարեւ, կարելի պիտի ըլլար պնդել որ, եթէ այսպէս կայ վերադարձի շարժում մը որ մեկնակէտին կը տանի վերստին, պէտք է նաև ըլլայ, բնական և նախատեսուած շարժումով, նոր եղաշրջութիւն մը, որ վերստին պիտի երեցնէ երեք վիճակներուն յաջորդութիւնը, ու անոր ետեւէ նոր յեղաշրջում մը, և այսպէս յադիւնս։ Ինչո՞ւ է։ Վիգօլի Ricorsiներու օրէնքին այս կիրարկութիւնը կրնայ ճշմարտ ըլլալ, առանց որ անհրաժեշտ ըլլայ ընդունիլ թէ մարդկութիւնը պէտք է միշտ դառնայ շրջանակի մը մէջ, առանց երբեք յառաջանալու։ Անիկա կրնայ, ինչպէս ըսուած է, դառնալ պարտութեան, այնպէս որ ամէն մէկ նոր եղաշրջումին՝ մէն մի զիմայիղուութիւն աստիճան մ'աւելի վեր ըլլայ նախընթաց եռարանութեան համապատասխան գիմայիղութեան։ Իր բնական կեդրոնին՝ այսինքն բոլոր իրաց կեդրոնին վերաբերմամբ մարդկութեան ունեցած այս մեծեցումի և հեռացումի կրկնակի շարժումը կ'հրեւի թէ նախապագայած են ինչ ժամանակաց փիլիսոփայական դպրոցներէն ոմանք, որոնք ընդունած էին նաև կրկնակի շարժում մը տիեզերքին մէջ, մին վայրէջքի՝

միւսը վերելքի, ու տակա մեզի կը թուի բողոքովին համաձայն մարդկային բնութեան հոգեւոր եւ միանգամայն անհուն էութեան:

Յղած է նաեւ կարեւոր դիտողութիւն մը, որ աւելի կը սեղմէ յիշեալ օրէնքին տաւրողութիւնը, այն է թէ բոլոր մարդիկ եւ բոլոր ժողովուրդները միեւնոյն ատեն եւ միեւնոյն արագութեամբ չեն կարեր անցնիլ երեք վիճակները, այնպէս որ միշտ ժամանակակից են անոնք իրարու: Աւելին կայ. միեւնոյն մարդ միշտ ցոյց տրուած կարգով չէ որ կ'անցնի երեք վիճակներէն: Ու նոյն իսկ երեք վիճակները կրնան գոյակից ըլլալ իրարու. ինչպէս կը տեսնուին կարգ մը գիտուններ, որոնք կարգ մը փիլիսոփաներէ աւելի դիւրահաւատ են, կամ կարգ մը փիլիսոփաներ աւելի դրական միտք ունին քան կարգ մը գիտուններ: Այս դիտողութիւններէն այն պիտի հետեւէր ուրեմն թէ խնդրոյ նիւթ օրէնքը մատնաւոր չ'է: Երբ խորհուրդի երեք վիճակներ. Հաստատ, անդադարձեալ խորհուրդ եւ փորձառութիւն, եւ թէ այս երեք վիճակները ամէն մարդու մէջ շատ բարդ կերպով կը խառնուին իրարու հետ: Ասկէջ ոչինչ կարելի է հանել թեր կամ դէմ մարդոց մէջ կրօնքին ունենալու քաղաքային: Դրական տեսակէտէն, ա՛յնքան ապացոյց կայ հաստատելու համար կրօնքին յաւերժականութիւնը որքան անոր աստիճանական անհետացումը: Անշուշտ աստուածաբանական կամ կ'որոնական վիճակը ենթակայալիւմն վիճակ մ'է միայն, ինչպէս կ'ըսեն. բայց երբեք չէ ապացուցուած թէ, ատոր համար, պէտք է ջնջուի անիկա. վասնզի երբեք չի հասկցուիլ թէ ինչու աշխիշ ենթակայական վիճակը էական պիտի չ'ըլլար մարդկութեան: Հայրական ա՛րքս կ'ենթակայական զգացում մ'է: Կարելի՞ է սակայն ըսել թէ անիկա տեղի պիտի տայ բնաստական կամ իրաւաբանական գիտութեանց առջեւ: Վասնզի միկ կը բացատրէ սերունդ օրէնքները, ու միւսը՝ հայրական իշխանութեան վերացեալ կանոնները: Բաւական չէ, ուրեմն, կը կրկնեմ, ապացուցել թէ կրօնքը ենթակայական եղելութիւն մըն է, հաստատելու համար թէ անիկա պիտի անհետանայ մարդկային հոգիէն: Կրօնքին գիտութիւն չ'ըլլալէն չի հետեւիլ թէ անիկա ոչինչ է, վասնզի ոչ ակնբեր է եւ ոչ կա-

րելի որ գիտութիւնը ամէն բանի տեղ բռնէ եւ ինքը միայնակ լինելու ամբողջովին մարդկային հոգին:

Ուրիշ փիլիսոփայ մը, հոգեբանական տեսակէտի վրայ կանգնած, ուզած է դժբաղաւոր դպրոցին չըմար մէկ ցուցմունք ինքն ընել, եւ ապացուցել թէ կրօնքը փոխանցական վիճակ մ'է միայն եւ քաղաքակրթութեան ստորին մէկ ձեւը: Իր ցուցումը կը հանգչի տեսակին եւ անհատին բաղդաւ տուութեան վրայ: Կրօնքը, մարդկութեան պատմութեան մէջ, ըստ իրեն, կը վերաբերի շըջանի մը, որ կը համապատասխանէ մանկութեան վիճակին, իսկ անհատին պատմութեան մէջ՝ երիտասարդութեան վիճակին: Արդարեւ կը տեսնենք անհատական կեանքին մէջ որ երիտասարդութիւնը հասակն է երեակայութեան եւ զգացողութեան, այսինքն հաւատալու եւ խորհրդաւորն ու անձանցիք սիրելու տրամադրութեան: Այս տրամադրութեան իսկոյն կը յաջորդեն խորհրդածութիւնը, որ կը լուծէ երիտասարդութեան հաւատալիքները, եւ փորձառութիւնը՝ որ կը հերքէ զանոնք: Միեւնոյն բանն է որ կը պատահի մարդկային տեսակին մէջ: Կրօնքը փայլուն եւ բանաստեղծական երեւոյթ մըն է որ կը վերաբերի մարդկութեան երիտասարդութեան, հետեւաբար եւ տակաւ առ տակաւ պիտի անհետանայ ան, որչափ որ մարդկութիւնը մօտենայ հասունութեան:

Այս բացատրութեան թերութիւնն այն է որ կ'ենթադրէ ինչ որ խնդրոյ առարկայ է ինքնին, այսինքն թէ կրօնքը զուտ պատրանք մը՝ երեակայութեան քամայ մըն է: Եթէ այսպէս է տարակոյտ չկայ թէ պիտի անհետանայ անիկա, կամ գոնէ պիտի ձկուի աներեւութանալ ժամանակին հետ, եւ ամէն լուսաւոր միտք պարտի, իր կողմէ, նւապատել ցնորքներու փարատումին, ինչպէս աշակցած են ամէնքը փարատելու կախարդութեան եւ քաղցրութեան ցնորքները: Բայց ճշմարիտ է արդեօք որ կրօնքն բան մը պիտի չ'ապրէ երբ իրմէ մերկացնենք ինչ որ երեակայութիւն է: Անոնք որ կրօնքին յաւերժականութեան կը հաւատան, ստուգապէս կը հաւատան թէ երեակայութեան կրկնելոյթէ տարբեր բան մ'է ան. եւ թէ անոր բազմափոփոխ ձեւերուն տակ յաւերժական պէնդանի խորք մը կայ ծած-

կուած։ Անշուշտ կրօնքը աւելի զգացումի քան թէ քանակականութեան կալուածէն է որ կ'ախուս ունի։ Բայց խնդիր է գիտնալ թէ զգացումը միայն մանկութեան կամ երկտասարդութեանն է որ կը պատկանի թէ՛ անհատին եւ թէ՛ մարդկութեան հաւասարապէս։ Անհատին պարագային անցնելով, պէտք է ըսել թէ զգացումները միշտ տարիքին հետ չեն անհետանար, և եթէ երբեմն փորձառութիւնը կը պաղեցնէ զանոնք, աւելի չարիք մ'է այդ քան բարիք, ու ատով չէ որ հասուն տարիքը գերվի։ Եւ որչա՛ր է երիտասարդութենէն, կ'ընայ նոյն իսկ ըսուիլ թէ, գեղեցիկ հոգիներուն մէջ, ըզգացումը կը մեծնայ և կը խորանայ ժամանակին հետ։ Ուրիշն եթէ կրօնը զգացում մ'է, ինչո՞ւ պիտի չյարատեւէր մարդկութեան հետ ու անոր չափ։

Առանց չափազանցելու տիրական ազդեցութիւնը զոր մարդոց մէջն յառաջ կը բերէ զգացումը, պէտք է խոստովանիլ թէ բանականութենէն աւելի ան է որ զանոնք ներքնապէս կը միացնէ իրարու հետ։ Բարեկամութիւնը՝ հայրենասիրութիւնը՝ սերը ցուրտ բանականութենէն աւելի անգին կ'երթան։ Ինչո՞ւ պիտի չլինէր զգացումը որ իրերու էութեան մէջ թափանցէր անզրադայն քան ինչ որ չընէր գիտական կամ փիլիսոփայական կարողութիւնը։

Անհատին տեսակին եզրակացութեան յանգող փաստն այլ արժէք չունի։ Վասնզի կարգ մը անհատներու հաւատքէն տարակոյսի և տարակոյսէն ժխտումի անցնելէն երբեք չի հետեւիր թէ միեւնոյն իրողութիւնը կ'ընայ ամէնուն ճով տեղի ունենալ։ Կարգ մը մարդիկ չունին կամ կրօնաւած են կրօնական զգացումը։ Սակեւք երբեք չի հետեւիր թէ այդ զգացումը պատրանք մըն է։ Կարելի է անոնց համար կիրարկել կատակերգակ բանաստեղծին խօսքը։ «Այս մարդը ապահովաբար չսիրէր երաժշտութիւնը»։ Ինչ որ երաժշտութեան դէմ ոչինչ չի հաստատեր։ Շատեր չունին գեղեցիկին զգացումը։ Ուրիշներ զուրկ են բնութեան զգացումէն։ Կարծես թէ կան նոյն իսկ որ բոլորովին անմասն են բարոյական զգացումէն։ Կարելի է մտածել սակայն որ մարդկութիւնը պիտի կորսնցնէ յաւաւ գեղեցիկին զգացումը, և պիտի հրաժարի բարոյականէն։ Միեւնոյն հեղինակը կ'ընդունի

թէ իտէլիին զգացումը էութիւնն է կրօնքին։ Արդ շատեր չունին իտէլիին զգացումը և յաղթական շեշտով մըն է որ կը պնդեն թէ փորձառութեան գեղեցիկ լոյսերէն աւելի երկարակեաց չէ ան։ Նոյն քընական գառանքը, որ կ'աներեւութապէս, ըստ հեղինակին, կրօնական զգացումը, պէտք էր, աւելի ևս, ցնդել ու ցրուել աւելի զազափաղփուն այն զգացումը, որ կը կոչուի իտէլիի զգացում։

Եւ սակայն ոչ ոք կը պաշտպանէ այն կարծիքը թէ կրօնքը պէտք է բացարձակապէս անհետանայ մարդկութեան մէջէն։ Վասնզի գիտեն թէ միշտ պիտի ըլլան ըստորին գիտակցութեան վիճակներ, և կ'ընդունին թէ կրօնքը կ'ընայ ունենալ յարաբերակամ վիճակ մը, որ միշտ աւելի կամ նուազ օգտակար պիտի դարձնէ զայն մարդոց մէջ։ Միայն կը բաւականանան ըսել թէ անիկա ձգտում մըն է, ու մարդկութեան օրինական մէկ ձգտումը՝ անկէջ տակաւ տակաւ ձերբադատուելու։

Մենք չենք գտնանար այս զիջումով։ Կէտք է աւելի զօհանաք խնդրոյն։ Ինչ որ կարեւոր է մենէ իւրաքանչիւրին, գիտնալ չէ թէ իրօք կրօնքը պիտի տեւ՞ ընդ միշտ, ինչպէս կ'ուզէին հաւատարմ մեզի, հաստատելով այդպիսի սանձի մը յաւերժականութիւնը։ Խնդիրը գիտնալն է թէ կրօնքը պէ՞տք է անհետանալ սկզբամբ, եթէ նոյն իսկ չարունակէ ստացական ոյժին հետեւանքով։ Գիտենք, զոր օրինակ, թէ պատրանքն ու վրիպանքը, որոնք՝ նոյնպէս՝ երբեմն օգտակար են, երբեք պիտի չլնջուին մարդոց մէջէն։ Բայց պէ՞տք են ջնջուիլ, և պարտինք աշխատիլ որ ջնջուին։ Այսպէս նաև կրօնքին համար։ Եթէ պատրանք մըն է, եթէ ստորին՝ թէն յարաբերապէս բարի, գիտակցութեան վիճակ մըն է, պէտք է անհետանալ, և մենէ իւրաքանչիւրս պարտինք մերովսանն աջակցիլ որ ան չիջանի թէ՛ ինքնիրմէջ և թէ՛ այլոց ճով։ Արդ, հարց այս ճշգրիտ և որոշ տեսակէտէն նկատի առնելով, ես անոնցմէ եմ որոնք կը հաւատան թէ ոչ միայն ան չի կրնար՝ այլ և պէտք չէ անհետանալ և թէ՛ մարդկութեան էական մէկ տարրն է ան։

(Շարունակելի)

Պ. Ժ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՀՆԴԵՒՆԻՐՈՊԱԿԱՆ ԿՐՈՆԸ

Առաջին նայուածքով կրնայ տարօրինակ թուիլ որ լեզուաբան մը, որ լեզուաբան է միայն, ինքզինքը ձեռնհաս կը զգայ խօսեցու հնդեւորական կրօնի մասին:

Պատճառը պարզ է. սա՛ է թէ հնդեւորոպական լեզու խօսող ժողովուրդները, շատ ուշ են ճանչցած գիրը, այսինքն այնպիսի ատեն մը՝ երբ բազում դարերէ ի վեր կը կիրարկուէր արդէն ան, Բաբելոնի եւ Նիւպտոսի մէջ: Հնդեւորոպական միւս բոլոր լեզուներէն միայն սանսկրիտը, իրաներէնը, յունարէնը, և իտալական բարբառները — որոնց գլխաւորն է լատիներէնը — ծանօթ են նախ քան քրիստոնէական դարաշրջանը. բոլոր միւսները, սլաւերէնը, պարսկերէնը, գերմաներէնը, կեղտերէնը, հայերէնը, ծանօթ են յետ Քրիստոսէ Գրէ դարուն — մասամբ շատ աւելի ետքը — և քրիստոնէական բնագիրներով: Արդ, աւելի քան ուրիշ ամէն պատմութիւն, կրօններու պատմութիւնը պէտք ունի բնագիրներու, և այնպիսի բնագիրներու որոնք ծնունդն եղած ըլլան ուսումնասիրութեւիք ժողովուրդի լեզուին նոյնիսկ: Անկարելի է՝ ուրեմն հնդեւորոպական լեզուի պատկանեալ ժողովուրդներու համար՝ կին կրօններու պատմութիւնը պատրաստել:

Լեզուաբանութիւնը անհնար է որ պատմութեան տեղը բռնէ, ու ատոր չի հետամտիր ան, բայց առ ի չգոյն ճշգրտումներու զորս պիտի հայթաթէին շարայարեալ բնագիրները, կը մատուցանէ գէթ նշմարանքները միայն, զորս մարդ կրնայ յուսալ դարաշրջանի մը մասին, որ ոչ մէկ ուղղակի վկայութիւն թողած է մեզի ոչ իր գործերուն և ոչ իր մտածութիւն վերաբերմամբ: Բայց և այնպէս, նախ քան լեզուագիտութիւնը հարցաքննելը, հարկ է պարզել ճշդ-գիւ թէ ինչ կարելի է ակնկալել անկէ:

I

Փաղածանօթ է թէ Ասիոյ կարգ մը լեզուները, և գրեթէ Եւրոպայի բոլոր լեզու-

ները, կը պատկանին միեւնոյն խումբի մը, զոր յարմար նկատած են կոչել Հնդեւորոպական լեզուախումբ. զոր Գերմանները կը կոչեն հնդկագերմանական: Անունը կամայական է և մեծ կարեւորութիւն մը չունի:

Ըսելը թէ սանսկրիտը, պարսկերէնը, սլաւերէնը, գերմաներէնը, կեղտերէնը, յունարէնը, հայերէնը հնդեւորոպական խումբի լեզուներն են, հաստատել է թէ վերաշինեալ լեզուները զանազան այլափոխումներն են միայն և նոյն լեզուի մը: Այդ լեզուին մասին ոչ մէկ ուղղակի վկայութիւն չունինք. վառնգի ան երբեք չէ գրուած: Բայց խնդրոյ առարկայ այդ լեզուներուն ծագման նոյնութիւնը կը բացատրուի կարգ մը նմանութիւններով. և այդ նմանութիւնները քմահաճոյքի կամ դիպուածի արդիւնք չեն բնաւ. որովհետեւ լեզուներու զարգացումը կը հպատակի օրէնքներու, այս պատճառաւ ճանչցուած լեզուներէն իւրաքանչիւրին, և միեւնոյն լեզուախումբի միւս բոլոր լեզուներուն միջեւ համապատասխանութեան կանոնաւոր դրութիւններ կան: Համապատասխանութեանց դրութիւններուն այս ամբողջութիւնը կը կոչուի հնդեւորոպական լեզու, կամ պարզապէս՝ հնդեւորոպերէն:

Իրապէս, ի մասին այն լեզուին, որուն գոյութիւնը կ'ենթադրեն բաղդատական քերականութեան ուսումնասիրած համապատասխանութիւնները, ոչինչ գիտենք: Չենք գիտեր թէ ինչպիսի մարդիկ խօսած են այն. մարդերէ՝ որոնք այսօր կը խօսին հնդեւորոպական զանազան լեզուներ, ոմանք երկայնազուլիներ են (dolichocephales), և ուրիշներ տափազուլիներ (brachycephales), ոմանք թխամորթ են, և ուրիշներ խառտեալ, ոմանք խոշոր կազմով են, և ուրիշներ մանրակազմ, ու ճիւղին ըսելով, մեծ մասը բազմախառն ցեղեր են. ո՞ր ցեղը կը խօսեր հնդեւորոպական լեզուն՝ չենք գիտեր. չենք գիտեր նոյնպէս խառն թէ՛ անխառն ցեղ մըն էր՞որ կը խօսէր զայն: Չենք գիտեր թէ ո՞ր կը խօսուէր այդ լեզուն. երբեմն Ասիոյ մէջ կը ցուցնեն անոր տեղը. յետոյ զայն փոխադրեցին Եւրոպայի ամէն կարգի մարդերուն մէջ, Վոլգայի տափաստաններէն մինչեւ Կարաթիաններ, Կարաթիաններէն՝ Սկանտինավիայէն՝ Լիթուանիա. և վճռական փաստեր կը պակսին,

տեղ մը կանգ առնելու: Զգիտացուիր թէ ե՞րբ խօսուած է այդ լեզուն. լաւ կը տեսնենք թէ զանազան բարբառները ինչ չափով կը տարբերին իրարմէ: Բայց տակաւին յարափոփոխ է արագութեան աստիճանը, որով լեզուները մէկ կամ միւս ձեւը կ'առնեն, կարելի չըլլար ոչ մէկ, նոյն իսկ միթաւոր եզրակացութեան յանգիլ:

Հնդեւրոպիէնքը ուրեմն լեզուաբանական համապատասխանութիւններու գրութիւն մըն է, որ կ'ենթադրէ Ք լեզու մը, խօսուած Ք մարդերէ, Ք վայրի մը մէջ, Ք ժամանակի մը ընթացքին:

Համապատասխանութեանց այս գրութիւնը մեծ կարեւորութիւն ունի անով որ, թոյլ կուտայ ճշգրտելու թէ ի՞նչ յարաբերութիւններ կը պահեն ընտանիքի մը լեզուները իրենց միջեւ, եւ ընդշնամարիւռ գէթ զլխաւոր գիծերը այդ լեզուներու զարգացումին՝ ընագիրներու շրջանը անմիջապէս կանխող գարեբու ընթացքին: Այսպէս հնդեւրոպական լեզուներու խորքանշիւրին պատմութիւնը գէթ որոշ չափով մը կ'երկարաձգուի մինչեւ այն շրջանը ուր այս րուր լեզուները մի էին: Աւելորդ է այսօր աւելցնել, թէ այս շրջանը նախնական շրջան մը չէ, և թէ բաղդատական քերականութիւնը զմեզ զգալի կերպով չի միթանցնէր լեզուին ծագումին. հնդեւրոպիէնքը եւս ճշմարտական չէ, տեւիլ քան հինասուրց բարեւոյններէն, կամ հին եգիպտերէնքը, որոնք բացարձակապէս չեն ճշմարտական:

Այստեղ քննութիւնը համապատասխանութիւնները անոնք են միայն որոնք մեզի տեղեկութիւն կուտան բառամթերային խորութեանց մասին: Որոշ է թէ, եթէ համապատասխանութիւն մը, լեզուաբանական գրութեան մէջ ցոյց կուտայ գաղափար նշանակող բառի մը գոյութիւնը, պէտք փոխի ըլլայ այդ գաղափարը վերագրել այն ժողովուրդին որ կը խօսէր այդ գրութեամբ ենթադրուած լեզուն: Բայց այս տեսակ եզրակացութիւններ անհրաժեշտօրէն չափազանց տարտամ են. բառերուն կապուած գաղափարները կը փոխուին յաճախ, մինչ բառերը անփոփոխ կը մնան: Բաց աստի օգտագործելի իրողութիւններ սակաւթիւ են, վասնզի միայն ամենէն ընդհանուր եզրերուն համար համապատասխանութիւններ կան. ամէն ինչ որ յատկաբանական և մաս-

նաւոր է, յատուկ է խումբին լեզուններէն իւրաքանչիւրին, եւ համապատասխանութիւնը չունի ոչ մէկ ուրիշի մէջ: Բաղդատական քերականութիւնը ուրեմն կարող է լոկ անորոշ, անկատար և յաճախ կասկածալից ցուցումներու միայն ընել հնդեւրոպական լեզուի կողմէ ենթադրուած ժողովուրդի մը քաղաքակրթական վիճակին մասին. այդ մասին երկար տառեւ տարածուած են պատրանքներ, որոնցմէ այժմ իսպառ ձեռնթափ են եղած:

Որչափ ալ որ քիչ բան պէտք է յուսանք, արժան է սակայն դարձեալ յանձն առնել տաժանքը հարցաքննելու հնդեւրոպական լեզուաբանութիւնը, և զննելու ինչ որ կրնայ ան ըսել մեզի կրօնական գաղափարներու մասին՝ ժողովուրդի մը՝ որ ծընունդ տուած է Ասիոյ նշանակալի մէկ մասին, և գրեթէ բովանդակ Եւրոպայի կողմէ կիրարկուած լեզուներուն: Հոն այս կերպը գործադրելով, կարելի է ստանալ զոյգն չափով եզրակացութիւններ, որոնք անշուշտ չեն կրնար պատասխանել ընդարձակ այն յոյսերուն զորս երբեմն կը սնուցուէին այդ մասին. բաղդատական քերականութիւնը զօրեղապէս զարգացած գիտութիւն մը եղած չէ, մինչդեռ լեզուաբանութեան վրայ հիմնուած բաղդատական դիցաբանութիւնը շատ դժուար կրնայ քանի մը էջերու վրէժ ամփոփուիլ, բայց այդ մի քանի էջերը կ'արժէ որ գրուին, որովհետեւ կարելի է անոնց մէջ արձանագրել ստոյգ արդիւնքներ, որոնց համազօրը ոչ մէկ ուրիշ բան կրնայ հայթափել:

II

Ճշգրիտ համապատասխանութիւն մը, մին ամենէն յստակներէն, և ամենէն ապահովներէն, զորս կարելի է գտնել ամբողջ հնդեւրոպիէն բառամթերքին մէջ, կը հաստատէ գոյութիւնը Աստուածութիւն գաղափարը նշանակող եզրի մը. սանսկրիտերէն devah է ևս, իրիւսաներէն՝ dévas, հին բրուսերէն՝ deivs (սեւ. = deiwas). լատիներէն՝ deus (կուական diue և այլն), հին իրլանտերէն՝ dia, կուլերէն՝ devo (devognata-ի մէջ, «Աստուծոյ ծնած» յատուկ անուն), հին իսլանտերէն՝ tivar (յոգնակի): Այս համապատասխանութիւնը կը բացատրուի deivós տարազով, որ հազիւ թէ

կուտայ գաղափարը այն բանին որ կրնայ ըլլալ վերքերեալ ձեւերով ներկայացուած բառը, կը տեսնենք թէ եզրը չէ սահմանափակուած հնդեւրոպական կալուածին մէկ մասին մէջ. անոր կը հանդիպինք այդ կալուածին արեւելեան եւ արեւմտեան երկու ծայրամասերուն վրայ. եթէ չերեւիր ան սլաւերէնի մէջ, կայ սակայն Պալթիկ բարբառներուն մէջ որոնք սերտիւ ազգակցած են անոր. եթէ պահուած չէ յունարէնի մէջ, բայց կայ հաւատարապէս հին անանցի մը մէջ. յունարէն *δῖος*, որ նոյն է սանսկրիտ *divyah-*ի «երկնային», և լատիներէն՝ *dius* «աստուածային»:

Ուրեմն եթէ տեղ մը իրաւունք ունինք խօսելու հնդեւրոպիկէն բառի մը մասին, հո՛ւ է այդ տեղը: Զեւը ամէն ուրեք այն ձեւն է որուն սպասել կուտան ծայնական համապատասխանութեանց օրէնքները: Այս օրէնքները բացարձակապէս կը մերժեն այն գաղափարը թէ՛ յունարէն *δῖος*, յարաբերութիւն չունի բնաւ լատիներէն *deus-*ին հետ. *δῖος-*ի ծագման մասին զանազան վարկածներ եղած են, որոնցմէ մին, որուն համեմատ, *δῖος* իր ծագումին մէջ պիտի նշանակէր «շուշան», «հողի», «անընդունելի չէ և նոյն իսկ ճշմարտանման է. այս կէտին չորով որ եւ է հաւաստում անկարելի է. անտարակոյս մէկ բան միայն գիտենք, սա է թէ *δῖος* չի համապատասխանէր լատիներէն *deus-*ի: Ստուգաբանութեան, ինչպէս ամէն գիտական խնդիրներու մէջ, առաջին երեւոյթները խաբուսիկ են:

*Deiwo-*ի իմաստը ամենէն ընդհանուր կերպով «աստուածութիւն է». ու այս իմաստը նոյնն է ամենուրեք. ընդհանուր եղանակով մը հին ստուումները նշանակելէ վերջ, բառը բաւական ճկունութիւն ունենցել էր պատշաճելու հրեա-քրիստոնէական միակ Աստուծոյն ալ, ու մենք դեռ զայն կը գործածենք քրիստոնէական Աստուծոյ և միանգամայն բոլոր աստուածներուն համար: Միայն իրանականը կը զարտուղի, բայց ոչ էական կերպով. Աւեստայի *daēva*ները աստուածներ էին, այլ ոչ մարդկային էակներ, Աստուածներու թշնամիներ, գեւեր: «Աստուծոյ» համար հոս կայ եզր մը, որուն ընդարձակումը հեռուն չերթար. հին պարսկերէնի *baga-*ն կը վերագտնուի միայն սլաւերէն *bog-*ին մէջ. ա-

նոր կիրառութիւնը չի տարբերի սակայն *deiwo-*ինէն: Անգուռ է խօսիլ գերմանական բառին՝ *gott-*ին մասին. վասնզի կղզիացած է. և ստուգաբանութեան մասին ենթադրութիւններ կրնան աւելի կամ նուազ հաւատարի ըլլալ. բայց ոչինչ կ'ըսեն հնդեւրոպական իրողութեանց մասին:

Եթէ *deiwo-* բառը կղզիացած ըլլար, լեզուաբանութիւնը աւելի բան մը պիտի չուսուցանէր, քան պարզապէս «աստուածութիւն» գաղափարին գոյութիւնը, ինչ որ շատ բան մը պիտի չըլլար. բայց բարեբախտաբար, բառը մաս կը կազմէ որոշ և ծանօթ խումբի մը, և կրնանք ճշգրտել թէ հնդեւրոպերէնը ինչ տեսակ ծանօթոյքներ կը մատնանշէ, նշանակելու համար աստուածութիւնը:

Վետայական սանսկրիտը բառ մը ունի, *dyauh*, որ միանգամայն կը նշանակէ՝ «երկինք» և «տիւ»։ այս բառը բաւական բարդ հոլովում մը ունի, թէև համաձայն՝ հնդեւրոպական թաւալումի կամ յեղումի ընդհանուր կանոններուն. և այս բառին կը համապատասխանէ յունարէն *δανωσθ* բառ մը, որ անունն է մասնաւոր, բայց յատկապէս երկինքի Աստուծոյ մը, վասնզի այն Աստուածն է որ կ'որոտայ եւ կ'անձրեւէ. յունարէնի մէջ *Ζεῦς*, «կ'անձրեւէ». *Ζεὺς* -ն է (*Zeus*), *Ζεὺς* *ῥεῖ* «Զեւս կ'անձրեւէ»:

Ուզդ. — սանսկրիտերէն՝ *dyauh*, յունարէն՝ *Ζεὺς*.

Տրկ. — սանսկրիտերէն՝ *divē*, յունարէն՝ *Διὸς*.

Հյց. — սանսկրիտերէն՝ *dyām*, յունարէն՝ *Ζῆν(α)*:

Լատիներէնի մէջ ալ կը գտնուի միեւնոյն բառը, բայց աւելի բարդ ձեւերու ներքեւ, վասնզի այս նոյն բառը հայթաթած է բազմաթիւ եզրեր, որոնցմէ միայն երկու գլխաւորները նկատի պիտի ունենանք: Մին, առնուած ուղղականէն, կոչականէն, տեղականէն, կը յատկանշէ մասնաւոր աստուած մը, որ բոլորովին նման է *Ζεὺς-*ի *juppiter*, *Zeûπάτερ-*ն է ան, «ով հայր *Zeus*» է. օսկերէնը *Guvei-*ի քով ունի *Dinvei*, ևն. հին լատիներէնը *Dioue* *Dioue*. Բայց սանսկրիտերէն *dyām* կը համապատասխանէ լատիներէն *diem* «տիւ», և այս հյց. տեղի տուած է կազմութեանը լատիներէն բառ մը, *dies* «տիւ»: Առանց լեզուաբանական

մանրամասնութեանց մէջ մտնելու, կը տեսնենք թէ գոյութիւն ունի հնդեւրոպական բառ մը որ ներկայացուած է *dyeus, dyem, diwos* և այլնով, որոնք կը նշանակեն «երկինք» և «տիւն»։ Եւ այս բառը անքննարկէն պէտք է խմբակցի *deiws, «երկինք»* քի *diwyos, «աստուածութիւն»* քի *deus*։

Ուրեմն *deiws* բառին ստուգաբանական արժէքը ճշգրտած է. հնդեւրոպական «աստուածքը» լուսաւոր ու երկնային էակ մըն է. աստուած՝ լուսաւորը, երկնայինն է. Ու այս իմաստը երկար առնել մնացած է խօսող ենթականերու գիտակցութեան մէջ. արդարեւ ֆիններէնը՝ պալթիկ բարբառներէն փոխ ստացած է այն բառը որ հոն ներկայացուած է հին բրուներէն *deiws* քի և լիթուաներէն *dėvas* քի. արդ, ֆիններէն *taivas* բառը չի նշանակեր «աստուած» այլ «երկինք»։

Հնդեւրոպական «աստուած» ին գաղափարը դարձեալ կը ճշգրտի և կ'ամբողջանայ ուրիշ գիտողութեամբ մը։ «Աստուած» ի գաղափարը վերացուած մըն է, որուն կը հասնինք մասամբ՝ արտաքինացնելով մարդկային փորձառութեան կարգ մը գաղափարները, և մասամբ՝ ուրանելով փորձառութեան կարգ մը ուրիշ գաղափարները. այնպէս որ մասնաւոր և կատուծով միջև էական տարբերութիւն մը կը ստեղծուի։ Քանի որ մարդը երկրաւոր և մահկանացու էակ մըն է, աստուածները պիտի ըլլան երկնային և անմահ. այս երկու գաղափարները յաճախ կը նկատուին չորսման մէջ. զոր օրինակ՝ այսպէսով կը տարուինք մարդը հակադարձաբար անուանելու թէ՛ «երկրաւոր» և թէ՛ «մահացու»։

Աստուած երկնաւոր ըլլալով մարդը երկրաւոր է. ասկէ՝ մին այն գլխաւոր եզրերէն որոնք մարդը կը նշանակեն հնդեւրոպական լեզուներուն մէջ. լատիներէն՝ *homo, «սակերէն»* *humans «մարդեան»*. գոթերէն՝ *gumō, «հին բարձր գերմաներէն»* *gomo (որ կը պահուի գերմաներէն «խօսեցեալ»*, *Bräutigam, բաւին մէջ)*, հին իսլանտերէն՝ *gume, լիթուաներէն՝ (յգն.) zmonės, այս բառը կրնայ մերձեցուիլ երկրի անունին. լատիներէն՝ *humus, յունարէն՝ χμα, լիթուաներէն՝ zemė, հին սլաւերէն՝ zemlja, գնետներէն՝ zem, կրկնակը՝ սանսկրիտերէն՝ ksam-*ին. յունարէն՝ *χθών, Dieu բառը և homme բառը կ'ապրին տակաւին ֆրանսերէնի մէջ. սկզբնական իմաստը կորսուած է. միայն լեզուաբանը անոնց մէջ կը նշմարէ երկնաւոր էակը և երկրաւոր էակը — բայց այժմեան ֆրանսերէնին գործածական լեզ-**

ուն այս երկու բառերը վկաններ են հին իմացութեան, որոնք մասամբ ալ դեռ կան. Աստուած երկինքը չէ այլ ևս, բայց միշտ երկինքի մէջ է։ Ճիշդ է թէ աշխարհի մեր արդի իմացումին մէջ, Գալիլէոսէն և Կոպեռնիկոսէն ի վեր, ալ այդ նշանակութիւնը չունի ան. և թէ խորհող մարդը չի կրնար այդ իմաստով ըմբռնել մեր երկնաւոր հայրը. բայց երկիրը ի գուր կը դառնայ, ի գուր գիտենք թէ այդպէս է. նորէն միշտ երկինք կը նայինք աղօթելու համար։ Հին բառերը կորսնցուցած են իրենց նշանակութիւնը ու հին գաղափարներ իրենց արժէքը. բայց սովորութիւնները և շարժականները կը տեսնել նոյն կերպով։

Աստուած, ըլլալով անմահ, մարդը մահկանացու է, և չորսման որ *αἰώνιοι* — անմահներն կ'որակէր աստուածները, յաճախ մարդերը կը կոչէ *αἰῶνες* — մահկանացուներ. կամ ուրիշ ձևով մը *μορτοί*. նոյնպէս հայերէն կ'ըսուի մարդ, և այս բառին իմաստը կորսուած է պատմական դարձըրջանի սկիզբէն. հայերէն «մարդ»՝ «*homme*» կը նշանակէ, և ոչ թէ «մահկանացու». հին պարսկերէնը նմանապէս ունի *martiya*, և արդի պարսկերէնը՝ *mard*.

Մարդուն այս յարանաւանտման, *mer* արմատէն, որ կը նշանակէ «մեռնիլ», չեն հանդիպիր արեւմտեան բարբառներուն մէջ. բայց իրլանտերէնը ունի յոյժ նման նաուն մը. իրլանտերէնը *duine «մարդ»*, անոնց մըն է գոթերէն *diwans (մահ)*, և գերմանական *tod* բառերուն ազգական ձեւէ մը. Գաղափարը միևնոյնն է, թէ և լեզուաբանական շինուածքը միևնոյնն է։

Վերջապէս, Հոմերոսի համար, աստուածները բարեաց պարգեւիչներն են, և այս բառին այս ծանօթոյթիւնը վաղնշականութիւնը կը տեսնուի իրանական և սլաւական անունին մէջ. սանսկրիտ՝ *bhagah* բառը միանգամայն կը նշանակէ «բաշխող բարիք», և թէ «բարիք բաշխող Աստուած». և նոյն այս բառն է որ կը գտնուի հին պարսկերէն *baga-ի* և սլաւերէն՝ *bog-ի* մէջ. նոյն սլաւերէնի մէջ *ubog* և *ne-bog* կը նշանակեն «աղաքատ» (այն որ մաս չունի հարստութենէն)։

Այսպիսի է հնդեւրոպական «Աստուած» ի իմացութիւնը. երկնային և լուսաւոր, անմահ, պարգեւիչ բարեաց. և այս ըմբռնումը այժմեան Ներոպայի մէջ, ժողովուրդի մարդէն շատ հեռացած է։

Թրգմ.

A. MEILLET

ԺԻՐԱՅՐ ՍՐԿ. ՈՍԿԱՆԵԱՆ

(Մնացեալը լազրով)

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր Ք Ն Ն Ո Ի Թ Ե Ա Ն

Պ. ԱՐԵԱԿ ՍՍՅԱՐԱՍՏԵԱՆԻ

«ՀԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՅՆ ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆՆԵՆ ԵՒ ԼԵԶՈՒՆ ԸՍՑ ՍԵՊԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ»

ԳՈՐԾԻՆ

Պ. Արշակ Սաֆրաստեանի այս 389 մեծագիր էջերէ բաղկացեալ գործը կը ներկայանայ իբր պատմամանկան մի փորձ և կը սկսի 20 էջնոց նախաբանով մը, որուն համաձայն այս աշխատութիւնը բաժնուած է երեք մասերու, բացի ընդարձակ ներածութիւնէ մը (էջ 30-83):

Այդ երեք բաժանումները դասաւորուած են այսպէս.

Ա. ՄԱՍ.

1. Հիւնական հին աւանդութիւնը (էջ 90-142).
2. Հայաստան եւ հին հիւնական աւանդութիւնը (էջ 146-236).
3. Հայաստան եւ հին պարսկական աւանդութիւնը (էջ 237-261):

Բ. ՄԱՍ. Հայոց պատմական աւանդութեան սկիզբները (էջ 263-326):

Գ. ՄԱՍ. Հայոց լեզուի նախաստեղծը (էջ 329-388):

Այս հատուածներուն միջինէնքա՞լ Պ. Սաֆրաստեան նշանակած է ազդիւրներու ցանկեր (տե՛ս էջ 84-89, 144-145, 262, 327-328, 389):

Հաս աւելորդ չըլլայ դիտել տալ թէ Պ. Սաֆրաստեան իր նախաբանին մէջ իբր Գ. Մաս նշանակած է «Սեպագրական ապացոյցներ Հայոց աւանդութեան վաւերականութեան, ռազայն այս մասը կը պահելը մեծագործին մէջ և անոր տեղը դրուած էր Հայ լեզուի նախաստեղծը, համեմատաբար նորազ շահեկան քան նախապէս խոստացուածը, որ շատ աւելի համապատասխան էր իր երկատիրութեան անունին եւ նպատակին»:

Սակայն Պ. Սաֆրաստեան իւրաքանչիւր ըմբռնում մը ունի. Նկատելով որ «Եւրեթ ունի անբնական ընդարձակութիւն, հաստատելու համար ցօրինուածական ներգայնակութիւնը որ կայ Հայոց գրաւոր աղբիւրների եւ սեպագրական գիտութեան միջեւ» (տե՛ս էջ 19), կը յայտնէ թէ ինքն «յառաջ քերած է հետազոտութեան ճիշտական գիծերն եւ զանոնք պարզաբանող յատկանշական նմոյշներն եւ շրջանի ապացոյց Հայոց լեզուի ծագման եւ պատմա-աշխարհագրական անունների դարաւոր մնացութեան, ներկայացուցած է մի քանի խաղող սեպագրութիւններ եւ սկննդաբանած է զանոնք նայական գրաւոր եւ քարաւորային աւանդութիւններով»:

Այս կերպով երևան կուգայ թէ հակառակ էր խորագրերին՝ որ ընդհանրութիւն մի կ'ընդգրկէ, գործը՝ իր պարունակութեամբ մասնաւոր կէտերու շուրջը կը զանայն, և չունի նպատակ իսկուպէս Հայոց հնագոյն պատմութիւնը տալու, այլ միայն գրուած է պատմական մտածողութեան

առաջադէպ բանալու և ներկայ սերունդին մտաւորական նախաձեռնութիւնը հրահրելու (էջ 20), քանի որ «ողբալի է ներկայիս մեր մէջ տիրող պատմական ծանօթութեանց որակն ու քանակը»:

Իր տեսութեամբ խոշոր յեղաշրջումի առջև կը դնուինք, քանի որ «վերջին տարիներու հրահայտական յայտնութիւնները գրաւոր վկայութիւններով կ'ապացուցանեն որ Հայաստան աշխարհը, եւ ուրեմն անոր սահմանին մէջ եւ դրացնութեան ապրող ժողովուրդը աշխարհիս ամենահին ժողովուրդներէն մէկն է — եթէ ոչ ամենահինը» (էջ 1), թէ Հայ ազգը ազնիւ յատկութիւններ ունեցած է (էջ 2) և եղած է աշխարհի հնագոյն քաղաքակրթ ժողովուրդը, ունենալով բնութենէն օժտուած հայրենիք մը, որ զինքն դարձուցած է «վիճանման, առաւածուն եւ ինքնամփոփ» (էջ 5) և միևնոյն ատեն «երբիք մեռնտու եղած չէ ազգային-պետական մի փրկիստփայտութեան զարգացման եւ ուրեմն քաղաքական մտածողութեան» (էջ 5):

Պ. Սաֆրաստեան պատմական մտածողութեան քաղաքական լզոյութեան աղբիւրը կը նկատէ հայ մարդոց այն կարծիքը թէ Հայ ազգը եղած է անմիարան, թէ Հայ ազգը եղած է զօրախոս եւ նմանօրինակ մի շարք անհիմն եւ թիֆեւ ընդհանրացումներ» (էջ 7):

Պ. Սաֆրաստեան կը ծառանայ բոլոր այս քաղաքական յայտարարութեանց դէմ, յայտնելով թէ «այդպէս գրողներն ու խօսողները ամենէն առաջ կը մատնեն իրենց հոգեկան եւ ֆիզիքական երկշտութիւնը, ապա ցոյց կուտան իրենց տգիտութիւնը»: Այսպէս խօսողներն ու գրողները օւրումաւս սիրած չեն պատմութիւնը վաւերականութեամբ, անոնք ինքնին ժամանակի, միջոցի եւ յարաբերական արժէքների ինքնախոյզ գիտակցութիւն, անհատական եւ խորունկ խաղաղութիւններով մեծք բերուած ծանօթութիւն կամ համագում, այլ թուրքաւորէն կը կրկնեն ինչ որ լուծած են մի ուրիշ կամ կարողացած են օտար քաղաքական յայտացուած թերթին հրապարակութեանց մէջ (էջ 7):

Եւ իբր օրինակ ընտելութեան աւանելով «մեր ժողովրդական հասկացողութիւնների լոյսին տակ» Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, կը շահայ ապագայութեան թէ «պիկներն եւ որ օտար գրողներին ներշնչումները մեր մէջ թափանցեց Հայաստանի աննպաստ դիրքին եղջերուաբար» (էջ 9):

Այդպէս կը ներկայանան վերջին յիշատակ մտաւորական վերածնութեան շրջանին մէջ գաղութիւնը երկու ներհակ զարգացներու ի մասին

Հայոց պատմութեան մշակումին, մին նախագահող ազգային աւանդութիւնը և միւսը՝ օտար պատմագիրները, և ինքն ևս այս գործին մէջ կը յայտարարէ թէ պիտի ապացուցանէ զիտական հիմունքներով որ Հայոց պատմական աւանդութիւնը եզակիորէն վաւերական եւ ուղիղ է և ցոյց տալու աւանդութիւնների քննական արժէքը՝ ըստ Արեւմուտքի քանասիրական գիտութեան (էջ 13)։ Ան հերքելով յայն և հռոմէական աղբիւրներու վաւերականութիւնը և հաստատելով թէ Հական գիծերի մէջ արմատապէս ուղիղ եւ վաւերական է Հայոց ազգային աւանդութիւնը թէ խորնոցին մեղաւանդած է միջոց տառցելու զայն, թէ քաղցրութիւն մանրամասնութիւնների վերաբերմամբ եղած է համեստ եւ գոյշ, իբրեւ հաստատեցալ մարդ՝ խոհեմ Ամբիւս համարելով արձանագործել մի միայն խոյն իրողութիւնները, որոնք իրեն վեր կը թուէին ամէն կասկածէ՝ (տե՛ս էջ 18)։ Ուրեմն Պ. Արշակ Սաֆարեան իր նախաբանին մէջ կը հաստատայ մեզի կատարել զբաղան աշխատանք մը, յետագրական արձանագրութեանց պէս փոփոխական աշխարհէն ընդհանրորէն ընդհանուած ամենավաւերական աղբիւրներու օգնութեամբ (էջ 18-19), հաստատելով վաւերականութիւնը մեր Հայ պատմագիրներէն զրի առնուած Հայ աւանդութեան — որ պատմութիւն կոչել կը վարանի Պ. Սաֆարեան —, սակայն գծախտաբար մեզի յուսախար էր թողու, վառելի իր աշխատութեան մէջ աւելի հերքումներու քան թէ հաստատումներու։ Կը հանդիպինք, ինչպէս պիտի տեսնուի յաջորդ էջերուն մէջ, որ պիտի ներկայացուին հաստատած առ հաստատ իւրաքանչիւր մասի բոլորականութիւնը։

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Ի Ն Ի

Որեւէ գործի ներածութիւնը գործին ընդհանուր բովանդակութեան հետ կապ ունեցող նախաբան մը կամ ընդհանուր տեսութիւն մը պէտք է ըլլայ, սակայն Պ. Սաֆարեանին ներածութիւնը ունի բոլորովին տարբեր նկարագիր մը։ Անիկա պատմական ըլլալի մը լուսանախնութեան նուիրուած առանձին հատուած մըն է կամ աւելի հինը՝ պատմա-բանասիրական անշատ յոգեւած մը։ Որ բնաւ իբր ներածութիւն չէր կրնար ներկայացուիլ, Հոն ընդհանուր տեսութիւն մը չէ որ կը պարզուի՝ ընթերցողը պատաստելու համար բոռն գործին, այլ փորձ մըն է Հայաստանի պատմութեան մասին մնացած մէջ ըլլանք (538-606 Ն. Ք.) (էջ 39), ուր արձանագրութիւնը կը զարդնէ և Ուրարտու կամ Իւլիտան կ'անհետանայ, լուսանախնութեան ոչ թէ օտար աղբիւրներով — ինչպէս ըրած եմ ցարդ չափեր — այլ մեր աւանդութեան տարալոյններով։

Սեպտեմբերի տեղին ամսին կը կարծեն թէ Ռուսաստանի մասով (է. դարու վերջեր կամ Զ. դարի սկիզբներ Ն. Ք.) վերջացած է նախահայկական խալկեան արքայատունը, թայլ բառերով։ մեր մասնագրական աւանդութեան հայկազանց հարստութիւնը (էջ 30) և Հայաստան նուահանուած Մարե-

րէ, քանի որ Կիւքսար չէր կրնար առանց Ռուրարտուն նուահան ըլլալու Ալիս հասնիլ, Լիւդիոյ ղէմ պատերազմ մղելու համար 585 Մայիս 28ին (էջ 35)։

Այս տեսութեան մէջ Պ. Սաֆարեան կը գտնէ զգիտական այլանդակութիւններ և դժուարահաղորդ մեղմեցումներ, ... ձուլական հակասութիւններ (էջ 35), ռուսաստանիների մի շարան եւ քոյորոպիկն անյարկիւր ւանդութիւններ. զրի՞ք թորսն ալ ծնած զյիսարապէս Հերոդոտոսի հնարամիտ գրչէն (էջ 35)։ Իրեն համար կասկածելի է Բազէն իմաստասէրին գոյութիւնը (էջ 36), Նոյնպէս հակասական՝ Կիւքսարի մասնակցութիւնը Լիւդացոց ղէմ կռիւին, քանի որ ըստ Հերոդոտոսի արդէն ան մեռած պիտի ըլլար 594-593ին (Ն. Ք.), մաստատեցալ տաք տարի առաջ 585ին։ Իրաւամբ կը չէլտէ թէ Ռուսաստանի գահակալութեան և մահուան թուականները (605-585) պարզապէս ենթադրութիւններ են և ոչ թէ առնուած արձանագրութեան տուեալներէ (էջ 38)։

Այս բոլոր փաստանքերը կը ջանայ հաստատել որդի փաստերով, առանձին առանձին քննութեան առնելով՝

1. Մարական մեծ կայսրութեան և Մարաց խնդիրը.
2. Լիւդիոյ և լիւդական կայսրութեան խընդիրը.
3. Կիւքսարէի հարցը.

Ա. Մարական մեծ կայսրութիւն եւ Մարի հաստատած (էջ 40-63) գրուած է հաստատելու համար թէ մի առասպել է մարական կայսրութիւնը և Մարաց պատմութիւնը, որոնց մասին Հերոդոտոսի և այլ գտնականաց տեղեկութիւնները հուսալի, ինչպէս նաեւ Մար Բազուրներու ժամանակագրութիւնը, ըստ այլևայլ աղբիւրներու, լի հակասութիւններով, որոնք եւրոպացի գիտուններու ալ աննշմար չեն մնացած (տե՛ս էջ 41-43)։ Իր եզրակացութեան համաձայն՝ առաջին անգամ Մարց պատմութեան բնմին վրայ կ'երևին Մադայի (Mada) և Ամադայի (Amada) յորդորումներով, ուրի՜ք աղբիւր շարքին 835ին (Ն. Ք.)։ Մադամաստան Պ. Ի արձանագրութեան մէջ (էջ 58) և անկէ յետոյ ալ Մար կը յիշուի մինչև Սարգոն «աւելի կամ պակաս Նոյն ծնելով և մինեղն տեղիներով»։ Պ. Սաֆարեան տեսնուցնելով այդ զանազան տեղանունները, կ'ըսէ. «աւելիներ կը դառնայ որ այդ երկիրներն ու ժողովուրդները կը տարածուէին Համատանէն մինչև Կովկաս և Կասպի ծովը» (էջ 58)։

Բայց իր տուած, ինչպէս նաեւ Ռոֆ. Խաչատուրեանի «Հայաստանի սեպ. Եր. պատմութիւնը» գործին մէջ տրուած ընդարձակ տեղեկութիւնները (տե՛ս մասնաւորապէս էջը 155-158 և 204-214) և մասնաւորապէս Պ. Սաֆարեանին Սէյսէն քաղած հաստատումները (տե՛ս էջ 58-61), քիչ շատ կը լուծեն Մարական հարցը, և բոլորովին ալ Նոր չեն իր տեսութիւնները։

Իր իսկ վկայութեամբ կը հաստատուի Մարեւրու գոյութիւնը, անոնց Ռուրարտուի հետ բա-

խուժներ ունենալը (էջ 52-53) և ընկճումը, սահայն անոնց ոյժ մը կազմելը, քանի որ ինքն իսկ այլուր (սահ' էջ 32) կը հաստատէ թէ «612-606 տարիներին (Ն.Ք.) Բարդիսցիք, Մտնայցիք եւ Մարժ (եւ կը ստորադգծեն Ա. Ա.) գետնին հաստարեցուցած էին Ատորեստանի մեծ եւ ժողկեալ քաղաքներն ինչպէս Նինեւէ, Գար-Շարուկին, Աշուր, Խմ-զուրթիլ, Եւայն» (էջ 32) և Դարեւ Վշտասպի, ինչպէս Հայաստանի զէմ նշույնէս նաեւ. Մարաց զէմ հինգ արշաւանքներ գործադրելու պարտաւորուած էր (էջ 62): Նշելիս Պ. Սափրաստեան կ'ընդունէ թէ «Երանական գանազան ցեղեր Ման նացիք Աշուրացիք (Ասորեացիներ), Մտնայի Գու, մերք Եւայն» տառն մը աւելի քան երեքը ցոյց տուած են «կիկղառութեան նշաններ» այս պատահաւոր «Բարդիս (Բուրքի երկիր, Նայիրի երկիրը) եւ Ատորեստան (Սուսիք, Ակիստ) գաղաթը որ իրենց կուրծերն հաստարապէս կը ակարացնէին երկուսն ալ» զանոնք գաղժնիկով դուրսի որս տրեւելիս կողմը յաճող իրանեան ցեղերի, կը թուին համադրանաւ լինելու անգիր դաշնադրութեամբ այլեւս չկուրկ իրար հետ եւ պարբերաբար մէկմէկ կու ուղարկել բարեկամական դեսպանութիւններ» (էջ 58):

Այս կենդանութիւն ցոյց տաւով ցեղերը, որոնք երկու ոտքները հայելի առնել կը ստիպուէին, արդեօք չեն կենար այն ժամանակամիջոցին որ բեւեռնաւորեան արեւնաբարութիւնը կը լսեն՝ վաղանցուկ փայլ մը ունեցած ըլլալ, առանց հակասելու իր ստատութեան թէ բըքան տառն որ «խաղաղ եւ կայուն ին Ատորեստան (մինչեւ 612) եւ Թալիս (մինչեւ 585, ըստ Լ. Զառուպտի) եւ սերող մինչեւ Ուրմիյո լիճն եւ աւելի դէպի արեւելք, այդ հանգանակներին մէջ տեղ չէր մնար մարական կայսրութեան» (էջ 56), որ սակայն կենար Ատորեստանի անկումէն (612) յետոյ կաշմուած ըլլալ «կենդանութեան նշաններ» ցոյց տուող իրանական զանազան ցեղերէն:

Իր փաստարկութիւնները «Բարական կայսրութեան» մը առաջադեղ շրջելու համար, կը մնան խնդրական եւ անբաւական, իսկ իր այն տեսութիւնը թէ Խորենացի «կը յայտարարէր զոհացուցիչ ապաւոյց» մեզ համոզելու թէ ինքն ծառօք էր Մարան եւ Մարայի թագաւորութեան անկան տարբերութեան (էջ 62) և շուշարիութեամբ քննելով Խորենացու բառարտութիւնն եւ յարակից պատմական ճշդիւթիւններ, կը տեսնեն որ պատմաբանը կը զանազան Մարժ, Մարաց տպով եւայն, Միսի, Միսացիք եւ անանցներէ և զարծեալ նկատի առնելով պատմագիր նշանակած քաղաքական ղեկավարն այդ տեղիքներին մէջ եւ անոնց աշխարհագրական եւ ցեղաբանական յարաբերութիւնները դրացի ժողովուրդներին եւ նահանգներին հետ, անհրաժեշտ է չհասնիլ այն եզրակացութեան որ նա ակնեւորելն կը ձգտի զանազանել Մարք եւ Միսոք (էջ 63), կը մընան առկա եւ ցոյց տալով քաղաքականութեան, մինչև աստիճ երբ զօրաւոր կենդանի բացատրութիւն մեզի ալ պիտի համոզէին թէ «հեռու չէ՝ ժամանակը, երբ ամենագոյն սեպագրութիւններով լուսաւորեալ եւ ուղղորդ պատմական քննադատութիւնը պիտի տեսնէ որ Հայոց պատմաբանը ունի շատ աւելի քի-

տական արժէք, քան այնչափ հռչակեալ այլ պատմական» (էջ 63):

Սակայն ասոնք զանց կ'առնեն՝ զշատ հեռու պիտի տանէր ինձ քննութիւնը բնելով, Այս զանցառութիւնը տարակոյսի մէջ կը թողու ընթերցողը:

* *

Հոս իբր յարակից այն հատուածին մի քանի նկատողութեան արժանի կէտեր կան՝ որոնք կը մատնանշեն, պարզապէս զորին ամբողջական արժէքին վրայ դաշնաբար մը տալու համար:

1. Տեղ մը Հերոդոտոսը տգէտ կամ գիտաւորաւ կերպով ստախոս (էջ 43) կը հուշակէ, երբ Դէմուկէսը կը ներկայացնէ ինձնագիր «Մարաց կայսրութեան»:

Քիչ յետոյ սակայն կ'ըսէ թէ «բոլոր գիտնականները համոզման են — եւ իրաւար — այս Դիուկէսը նշոյնացնելու Ատորեստանեան սեպագրութեան Բիթ-Դայակէս տնտես հիստ» (էջ 43): Իշխանն Մաննայի երկրին, որ կը մերժէր հաննալ Ասորեստանի գերիշխանութիւնը:

Այս հաստատումը ինքեին կը հաստատէ թէ Հերոդոտոսի տեղեկութիւնները հիմ մը ունէին: Հերոդոտոս ժամանակի եւ տեղւոյ նեւաւորութեան հետեանք շփոթութիւն մը կրնայ ըրած ըլլալ, ինչպէս մեր Խորենացին ըրած է շատ անգամներ: Մինչ անպարտախօս եւ միտք՝ ստախոս ինչպէ՞ս կարելի է նկատել:

2. Ուրիշ տեղ մը (էջ 43) Պ. Սափրաստեան կ'ըսէ, «միեւ կասկած չունիմ (որ) Մաննա երկրի իշխան Դայակէս կը վերելի մեր մատնեագրութեան մէջ թըր Դպակ, հայր մարդպետը Արշակ Բ-ի եւ Պապ Քալադուրի ժամանակ»:

Քրիստոսէ 700 տարի առաջ ապրող Դայակէսի եւ Քրիստոսէ Դ. զար յետոյ ապրող Դպակի այս կապակցութիւնը, առանց նկատի առնելու աւելի քան 1000 տարիներու անընդունելի եւ ձայնական տարբերութիւնները, մեզի համար անընթանելի կը լինի:

3. Այս պատմութեամբ իշուած «Գանձակ Ասրպատական» և «Գանձակ Շահաստանի» տարբերութիւնը երկարօրէն կը բացատրէ (էջ 44-47) — չափեկան անշարտօրէն առնելով — ցոյց տալու համար Հայ և Պարսիկ հաստատուն սահմանագրութիւնը:

Եւ որպէսզի իր այս երկար բացատրութիւնները իր զորին տեսակետով արժէքաւորին, կը հետեւէ թէ «ինչպէս որ Արշակունեաց ամբողջ տեւողութեան» վաղարշակէն, Մեծի Տիգրանէն մինչեւ Պապն ու Վարդագոսը, Գանձակ Ասրպատականի կը կազմէր զօրանիստ ոտմանը Հայոց եւ Պարսիք միջեւ, այնպէս ալ Մամեայի երկրին Մէլեոս Բաղաթը կը պատկանէր խալոս միապետութեան՝ սկիզբէն մինչեւ վերջ» (էջ 47), որպէսզի ցոյց տայ թէ Մարաստանի մը համար աշխարհագրապէս տեղ չէր մնար:

Մաննա նուաճուած կրնար ըլլալ, ինչպէս սեպագիրները ցոյց կու տան (սահ' էջ 47-55), սահայն ասիկա պատահա՞մ ըմբ է արդեօք մոտենելու թէ ան յաւիտեան նուաճուած մնաց իսկութեան:

եթէ իրանեան ցեղերը կենդանութեան նշանները ցոյց կու տային այնքան ազգութեան որ խառնուածքը համարձայնէին (էջ 56) ընդդէմ անոնց, ուրեքն տարակուսելի է որ անոնք մնացած ըլլան մինչև վերջը նուաճուած:

Ինչպէս էր տեսնուի, շատ յստակ էին տըրուած բացատրութիւնները:

Բ. Լիդիա եւ լիւդական կայսրաքիւն. Այս հատուածը, որ կը գրաւէ հինգ էջ (63-68), կը ձգտի առասպելը կը կամ շերտաշերտաշերտութիւն մը ներկայացնելու այս կայսրութիւնը: Պ. Սաֆրատեան կը յիշէ թէ Լիւդիոյ վրայ առաջին անգամ որոնք խոսած են, յետոյ մեզ կը բերէ շերտաշերտ խոսքերը, որմէ կ'առնէ երկրի խորին կոչումը Մէլսիւս (էջ 64) և կ'ընդունի անոր պատմականութիւնը, հաստատուած իրականումով և հնագիտական այլ տեղեկութիւններով (էջ 64), և կ'ընդունի թէ այս արքայ կը ստանայ նոր բովանդակութիւն, և սխալ աւանդութիւնը ուղղելու համար պէտք կը տեսնուի մանրամասնորէն յաւանջել երբեք հակադիր փառաբեր. սակայն զանց կ'առնէ (64), և կը խօսի լիւդական արձանագրութիւններու վրայ երկարորէն (էջ 64-67), առանց աննցմէ ունէ լոյս քաղելու, կամ կարենալու քաղել, այնպէս որ այս հատուածին գրեթէ միջոցութիւնը կը զաւանջ առելորդ եւ անպետ, գրեթէ համար:

Միակ կարեւոր տեսութիւնը որ Պ. Սաֆրատեան կը ներկայացնէ սա է թէ Եփրատը չէր կրնար յարձակիլ Լիւդիոյ վրայ. քանի որ խառնուածքով կը տարածէր իր սահմանները մինչև Եփրատի 40 մղոն հիւսիս զանազան Տաւ լեռը, եւ կամ կը դաշնակցէր խառնութիւն հետ: Նոյն իսկ ընդունելով շերտաշերտ վերագրած ուժն ու նոյնութիւնը, այն երկիրը թ փնտրի չէր լափոնեան խառնուածքով կամ Մարասանի հետ (էջ 67). եղբայրացութիւն՝ որ Պ. Սաֆրատեան կը քաղէ Եւրոպացի գիտնականներէ (Justi և Schroedes), ինչպէս ինքն կը նշանակէ:

Գ. Կիւսիտեան. Այս հատուածը կը գրաւէ 14 էջ (68-82) և այնպիսի ձևով մը խմբագրուած է որ կարելի չէ պարզ ընթերցանութիւնով մը կուսնել թէ ինչ նպատակ կը հետապնդէ:

Արդ, որպէսզի կարելի ըլլայ հասկնալ իր մշտնջողութիւնը, իր գիտաբան գաղափարները կը ներկայացնենք առանձին առանձին:

Ա. Ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ վերը, Պ. Արշակ Սաֆրատեանի համար Կիւսիտեան գաղափարը մըն էր Մարացի կայսրութեան՝ առասպելով մը ըլլալը: Արդ այս տեսութեան նպատակն էր պիտի ըլլար Կիւսիտեանի ալ անուանելականութիւնը:

Արդ, ապացուցանելու համար թէ Կիւսիտեան գոյութիւն էր ունեցած, կու տայ հետեւեալ փաստերը:

1. Կիւսիտեանը կը յիշեն միայն շերտաշերտաւ և այլ լոյն գտածակներ:

Վստ շերտաշերտի՝ Կիւսիտեանի որդին էր Ֆրատիսի եւ Կիւսիտեանի՝ Ասիականի, մեր անանդութեան Անգարականը, որ պատմական անձ մըն էր (Իստուական) (էջ 69), մինչդեռ Դարեւ Արտաշէս արքան

նազրութեան մէջ Կիւսիտեան անունին իբրեւ համապատասխան կան հետեւեալ նշանները. Կիւսիտեանի հետեւեալ ձուլակցում, եղամական՝ Մաֆրատեան, բարեկական՝ Ումալուիտեան, որոնց Կիւսիտեան հետ նշանացումը անհնար կը գտնէ Սաֆրատեան, զայն շատ բանաւորապէս նշանացնելով Վստից պատմական անանդութեան Աշիտատեան անուններին հետ (էջ 73):

2. Հետեւաբար, արձանագրական տուեալներով Կիւսիտեանի գոյութիւնը կը ժխտուի ըստ Պ. Սաֆրատեանի:

3. Կիւսիտեանի գոյութիւնը կը ժխտէ նաեւ շատ ցարկաւորական աւանդութիւնը կամ Խորենացի: որ յատկապէս շնչելով կը համարէ այլ կերպ պատմականները և իբր Մարացի առաջին Թագաւոր կը ներկայացնէ վարձակէր (զաւառաւ Մետաքի): և միայն մէկ անգամ կը յիշէ Կիւսիտեան անունը չէր թէ իր սեպիական գրուածքին եւ ունէ շատ մարական յարաբերութեան անունով խոսեցաւ, այլ Եւսիտեան քաղած կանոնին մէջ (էջ 69): Պ. Սաֆրատեան այս երկու գիտնականներէ բաւական կը համարէ Կիւսիտեանի գոյութիւնը ժխտելու համար:

Հոս կը փառաբերուի ըստ ինքեան Կիւսիտեանի հարցը, որ առանձին ալ մանաւոր նշանակութիւն մը չունէր, քանի որ առով ամէն ինչ չէր լուծուէր, մանաւանդ որ կը մնար շերտաշերտի Վերաբերութիւնը, Մարացի թագաւորը: որ Վարական քանակը առաջնորդէր զայն Ալիս՝ պատմագրուելու Կիւսիտեանի դէմ (էջ 82), մինչև հայկական աւանդութիւնը անոր դէմ ունէր բոլորովին տարբեր պատմութեամբ մը, որուն վաւերականութիւնը պէտք էր ապացուցանել, մանաւանդ որ Խորենացի անոր վրայ կը պնդէ և կ'ըսէր թէ ինչ էր յիտակը:

Գ. Սաֆրատեան կ'ըսէ թէ Վելլինական աւանդութեան վրայ յիշող գիտնականը ցարկաւոր է արմատապէս և հուանաբար ապագային ալ պիտի չլաւորի զոնի մի աւելի զոհաբաշխ լուծում, այն սիրապետող և ակնքին պատմաւոր և որ մեկնակէտը սխալ է սկիզբէն: Քսերքսէս անունով կը նմանաձայնութիւն գտնելու յամբար ճիշդ, անհրաժեշտապէս գիտնականը պիտի առաջնորդէ անհիշանելի բարեք, քանի որ նոյն արեւմտեան գիտնականը օգնութեան չի կոչեր նաեւ Մարացի եւ Քսերքսէս անունով կը թողուի Բիւզանդի և Ասիական միայն ընդունակ են լուծելու այդ դժուարին առեղծուածը գրեթէ բոլորովին համեմատելի սեպագրական գիտնական տուեալներին:

Գ. Արշակ Սաֆրատեան այս առիթով մէջ կը բերէ հատուած մը Թ. Արթուրեանի, որ արդարեւ տուած է նշանակելի մանրամասնութիւններ ճիշդական շաղկապին, Արթուրեանի Մարացի թագաւորի, Կիւսիտեանի և Կիւսիտեանի յարաբերութեանց մասին, որ կը յիշէ նաեւ Արշակ մը որ Խորենացիին անձնութեան է: Գ. Արշակ Սաֆրատեան կը հետեւանէ թէ Արթուրեանի շնչելով թէ Քսերքսէս անունով ի շարք միւս պատմական անունաւորներին, հիւսառակ իր յաւելումական ստորդ ստորդ

կուժեան» և «չունենալով ժամանակագրական հաստատուն հիմունք իրար խառնած է. ինչպէս միւս ամենազգի պատմիչներն, Քսերքուէն-Արշեղի պատարարը Լիւդացոց թագաւոր Ալիսաէսի դէմ (585ին Ն. Ք. ?), ինքուս-Տիգրան չայկաճիի պատերազմին հետ ընդդէմ Լիւդացոց հրեծոսիին (584ին Ն. Ք. ?)» (էջ 71):

Այս կերպով Պ. Սաֆրաստեան կ'ուզէ ապացուցանել թէ Մարք՝ կամ աւելի հիշելը՝ Մաննա-ցիք նուաճած էին իսլաւիան երբ չափուեցան Լիւդացոցը հետ, այլ թէ՛ 585ին և թէ՛ 588ին գործակիցներ էին կամ զինակիցները։ Այս տեսութիւնը կը հիմնաւորէ սաղէս։

1. Թ. Արծրունիի Արշէզը և Խորենացիի Արտաշէսը կը նշուեցնէ իսլաւիան Ռուս առնունին հետ և Արշէզ անունին պահպանումը կ'ենթադրէ իսլաւիական պատմութեան իշխանակը, վասնզի ըստ Սաֆրաստեանի «ընչ իսկական կարող է լինել որ անուն տա ծայնաւոր վերադրով վերջնացուի» իսկն է իսլաւ Ռուսը (Ռուս) կամ Ռուսացէ (Ռուսաշէ) անձնանունը։

Իր տեսութեամբ՝ «եթէ լրենք ա վերադիրը, կ'ունենանք $R^2 \leq R$ ուշէզ = Ռուս կամ Ռուսաշէ» (էջ 71):

Միւս կողմէ Արտաշէսն ալ կը համաձայնեցնէ «ա կերպով թէ զգարծնալ Արտաշէս անձնանունին մէջ եթէ լրենք ներկորդ վանկը՝ ա, զարծնալ կ'ունենանք Արշէս» (էջ 71):

Այսպէս կ'ուզէ եղբայրացնել թէ «Արծրունիի վերլուծելով էջին մէջ նշանակումը Արշէզը էապէս կը համապատասխանէ իսլաւի վերջին թագաւոր Ռուս Պ. ի, որ ըստ Թեփրիսի եւ Լէյման Լաուպտի մասնակցոց Ալիսի ամիրին «Մարազը եւ Լիւդացոց միջեւ մղուած պատերազմին, որ սակայն իսկապէս տեղի չունեցաւ Թաղէսի նախատեսած արեգակի խաւարման պատճառաւ» (էջ 72):

2. Ընդունելով «Հերոդոտոսի եւ իր յաջորդների ստեղծած խառնաշփոթութիւնը նրկու էապէս ստորեք թագաւորան միաւորների՝ Մաննայի եւ Մարկան ցեղերի միջեւ՝ իբր օմի հետևաւ որ հետաւորութիւնն կը թելադրէ Պ. Սաֆրաստեանը ենթադրելու թէ Հերոդոտոսի «Բոսրքսը Մարց թագաւորը, որ Մարական բանակը առաջնորդեց դէպի Ալիս» պատերազմելու Կրեոսի դմ, ոչ թէ Մար Բոսրքսն էր. այլ բուն իսկ Մաննայի թագաւորինն մէկը» (էջ 82):

Այս պարագային որոշ է թէ Ռւբրատուի Ռուս Պ. և Մաննայի Բոսրքսն թագաւորները, բնական և վաղեմի զինակից երկու ցեղերնեւ թագաւորները, կը դառնան Լիւդիա արշաւողներ և Մարական կայսրութիւնը ինչեւի՞ն առաջապէս մը կը դառնայ, ինչպէս կ'ուզէ ապացուցանել Պ. Սաֆրաստեան։ Սակայն այս գեղեցիկ կառուցուածքը զբախտաբար ըստ Ջորջուրի չէ։

Ա. ԱՊՊՈՅԱՃԵԱՆ

(Շարունակել)

«ԺՈՂՈՎԵՑԻՔ ԶՆԸՆԱՐԵԱԼ

ԲԵՆՈՐԱՆ ԶԻ ՄԻ ԻՆՉ ԿՈՐԻՏԷ՝

Իր պարագահանութեանց կատարումին դիտակցութեամբը գոհունակ հոգւով, Տ. Առաքիճ վրդ. Թիֆլիսիէն ընդարձակ նամակ մը գրած է Ս. Պատրիարք Զօր՝ 1938 Յիւլ. 1 թւականաւ։ Կը գնենք հոս հատուած մը այդ գրութենէն։

Աւելի քան երկու ամիսներ, Խորհրդին հետեւ եմ, դարձեալ կը քափառիմ ծով ու ցամաք կտրելով, փոքրիկներու, այրող օսմերու եւ ստանկունելի կիրմաներու ընդմէջէն. կը հաւատամ որ Առաքիճ այդ կը պահէ զիս ամեն փորձանքներէն ու կը յայտէ ինծի ամենայն ուրեմ. ամեն տեղ կը պատահուի եւ կը Բարդուղ, կը մկրեմ եւ կը պակսեմ, ի միմիքարարիւն փոխ. հօգի Լուսաւորի։ Տարբն, Յիմասու եւ Շանկիայ եւ այժմ Թեմին եկած եմ պսակելու համար Թեոփիլարիցն, որուն խօսեցեալը Պոփսէն եկաւ ամառ մը առաջ, եւ ինծի կը տպաւնէ մինչեւ այժմ։ Մէկ ու կէս ամիս Շանկիայ մնացի, ինչպէս նախորդ նմանակաւ հաղորդած էի Ձեր Սրբաճառեան, Շանկիայի փոքրիկ Հայ գաղութը մը կը պատկերացուցաւ եւ ունի այժմ իր պատասխանատու վարչական Մարմինը, Հայոց Բարեգործական Միութիւնն անունով, որուն անդամներն են։ Տիար Հայկ Առասուրեան՝ նախագահ, ինքն եղիպսացի է եւ ծանօթ Ձեր Սրբաճառեանը, փասաբան Առասուրեանի որդի։ Շանկիայի, թէ՛ ազգային եւ թէ օտար բնակավայրէ մէջ մեծ տնակ ունի։ Թառսեան Միմում փոխ նախագահ, Կ. Պոլսեցի։ Չարխան Պետրոս, անդամ, Կարմեցի։ Համամեան երաւարդ գանձապահ, եղիպսացի։ Եկիմեան Կասաքցի վարչապետ, անդամ։ Միմայէ Մ. Միմիւն՝ նախագահ Թիֆլիսից, Բարեւար։ Վարդան Չարխան, անդամ։

Վերոյիշեալ վարչապետներ արդէն Շանկիայի մէջ տուն մը վարձած է ամիսը 200 չինական շաղարով որ կը ծառայէ իբր ակումբ միութեան. մէկ մասն ալ վերածեցինք արօքաբան, ուր վերջին ամսուան ընթացքին ցացի բացումը կատարելու եւ ամեն Շաբաթ երեկոյ եւ կիրակի առաւօտները ժամեղութիւն ու պատարագ կը կատարէ, ինչ որ հոգեւոր մեծ խանդավառութիւն ու կեանք տեսցնէ, նոյն իսկ չէին բոգներ ու վերադառնաւ Խորհրդին։ Պատահաւ յաւաքիչիկային սեպակական եկեղեցի մը աւանդաւոր մասին աշխատեմք բախի։ Ներգալի կը դրվի Շանկիայի արօքաբան բացման առթիւ Բառաւա խմբակներ մը սեղանի Հայ գաղութին, ձախ կողմն հասցող Տիար Հայկ Առասուրեանն է, իսկ այնքա՝ Մ. Թառսեան, միւսներն ալ վարչապետան մնացեալ անդամներն են, բարեւ առաքին կարգի վրայ եղողները. պակեղը Բառաւա ձեւ արօքաբան առնէ։

Շանկիայ այցելութիւնն տալի Ռուսաց եպիսկոպոս Գեո. Իմիմային եւ շնորհակալութիւն յայտնելի վերապառ Հայրապետին մահաւան առթիւ իրենց կատարած հոգեհանգիստին համար, նմանապէս Ձեր Սրբաճառեանն աղոյցները հաղորդեցի այս առթիւ իրենց ցուցուցած բարեացակալ վերաբերմունքին համար. մեծապէս զօն մնաց ու փոխադարձ զգացմունքով ինդրեց որ թաղմանաբար ներկայացնեմ իրենց եղբայրական աղոյցները ու ինքն անձամբ եկաւ փոխադարձ այցելութեան։ Իսկ

Շանկիայի Հայկական Վարչութեան ժողովին ներկայ եղայ, Ձեր Մրցազնութեան Հայրական օրհնութիւններ հաղորդեցի ու պահպանելով օրհնեցի բոլոր ժողովականները, որոնք շատ զգաժաւած սրտով խնեցն աղիական յաւանքն ու աջանամբայր ինքնեցին որ մասնացանք մեր բարձր Մրցազնութեան:

Այժմ ծննդեան օրերը մտալաւ ըլլալուն, կը փութաւ վերադառնալ ծառքին, անկէ ետք կրկին պիտի երթաւ Ռուսական օմանմանգալիս, պատկառութիւն մը կատարելու ու այսպէս պիտի ելլաւ ընդ միջոց, զգաս ու

անցուցած վերջին արկածին հետեւանքն է որ կը տաւապեցնէ ձեզ. ամեն պարագային առանց կ'աղօթեմ Մրցազնութեանդ կատարելաւ առաջընթան համար ընդ միջոց:

✱ Նոյն հոգւով է որ Տ. Տիրան լրդ. խանդավառօրէն կը գործէ Բարիզի հովուական շրջանին մէջ, որտեղ արեւելի կենդանի բարձրութեան մը մէջ պահելով Աստուծոյ խօսքին բնութիւնը, եռանդուն գործունէութեամբ մեծ աստիճանի հարուարման ներուժ մէջ ազիւրելով տեղւոյն մերազնեցի կրօններուն:



ՇԱՆԿԱԿԱՆ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՅՈՒՆ, 1938.

արքուն պանելաւ Հայ ժողովարդը, որպէսզի օտարութեան քանձը մտախախտը զիրենք չպատէ ընդ երկար, ինչքան որ բոլորեան իմ սկար ուժերս: Իսկ երբ յաջողցնեմ մօտաւոր ապագային Շանկիայի եկեղեցիին շինութիւնը, այն ասեմ երկրորդ եկեղեցականի մը ներկայութիւնը անհրաժեշտ կը դառնայ այս կողմերը եւ գործն կը թելեցնայ մտամբ: Իսկ խորքին եկեղեցւոյն մեզնեմական ապանդութեան համար նախադրուած կարուածը արդէն գնուած է եւ 11.000 եւն ալ վաճառուած, մնացած ծօր հազարն (7000) ալ հնգհեռէ պիտի վճարեմ: Երկ, Պալատ «Ժամանակ» լրագրին մէջ կարողացի Ձեր Մրցազնութեան եղիպետ մեկնելը, Հայր Պատկը եւ Հայր Շնորհք հետեւեցի ծանկեր. երբ իմացայ որ բժշկուելու համար կ'ընէ այս ուղեւորութիւնը միմեանս Պաղեստինի այս խառնակ, անապահով, վատնցներով լեցուն ժամանակի մը մէջ, հիւանդութեան այդ ասփնձն հարկարի լինելը ինձի մասնագութիւն պատեաւեց քիչ մը: Մրցազն Հայր, արդեօք դեռ այդ Ձեր Մրցազնութեան

նախան կեանքը, եւ յաճախ բանախօսելով լսարանական եւ ընկերական հաւաքումներու մէջ, իր ջանքերուն նորագոյն արդիւնքը եղաւ հրատարակութիւնը «Մեր Յունք» անունով ամսօրեայ փոքրիկ հանդէսի մը, որուն առաջին երեք թիւերուն հոգելից պարունակութիւնը լսարանի երաշխիքն է կատարուած աշխատանքին լրջութեանը: — Տ. Տիրան լրդ. Ս. Մենդեան տանը Բարիզի մէջ պաշտել վերջ հոգեւոր այցելութեամբ պիտի անցնէր Պելեգրա, Թէն Անթիլիասի շրջանաւարտներէն Տ. Ջաքեն լրդ., որ իբրեւ համալսարանական ուսանող Պրիւքսէլ կը գտնուէր, կը հոգայ տեղւոյն աղգայնեց եկեղեցական կարիքները, բայց որովհետեւ Պելեգրա կայապետական տնօրինութեամբ Բարիզի շրջանին է կապուած, Հ. Տիրանի պարտականութիւնն էր՝ յանուն Տ. Վառմալապուր Սրբազանի՝ կատարել այդ այցելութիւնը:

✱ Հարաւային Փրօսանայի Հայ թեմին առաջ-
նորդական լիորհանորդը՝ Տ. Զօգն վրդ., իր վեր-
ջին տարւոթեմէն կատարեալպէս ապաքինած,
կը շարունակէ իր պաշտօնը, Մարտէլի մէջ մառ-
նաւորաբար անխափան կատարելով իր հովուա-
կան, քարոզչական և վարչական պատրաստու-
թիւնները: Անցեալ Հոկտեմբերին հոգեւոր պար-
տականութեամբ դարձեալ այցելած է Միլան: Օգ-
տոեանով առիթով՝ անցած է Վենետիկ և վայն-
լած՝ Ս. Հաղարու Մխիթարեանց սիրալիք ընդու-
նելու թիւինը. Նոյեմբերի վերջերք այցելած է Տրա-
կէնիա, Մարտէլիէ Նիս ճանապարհին վրայ, ուր
կան շուրջ 150 դործաւոր հայեր. Դեկտեմբերին
սկիզբը ևս այցելած է Թուրին. Դեկտեմբերի վեր-
ջերք Նորին ցացած է Միլան, պատարագած և
քարոզած է Անկլիքան եկեղեցիին մէջ: Ի Միլան
վերջին այցելութեան մը միջոցին, Դեկտ. 23ին,
յայտորդ քն իսկ շտապած է Թրիեստ, ուր յան-
կարծաժան եղած էր ազգային բարեբար Պ. Մու-
րատեան, և ուղարացեալին յուզարկաւորութիւնը
կատարած:

✱ Ամերիկայի Բրոյխտէնէն, ուր անցեալ
տարւոյ Օգոստոսէն ի վեր Հոգեւոր Հովիւ է Տ.
Սիւն վրդ., Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութիւնը նա-
մակ մը ուղղած է Ս. Պատրիարք Հօր, սրտազին
գոհունակութիւն վայելեալով վարդապետին գոր-
ծունէութեան մասին, և դրուատիքը ընելով ա-
նոր հոգեւորականի բարեմասնութեանց: Օրհնու-
թեան և սիրոյ գիրով մը պատասխանուեցաւ Ի-
րենց:

✱ Տ. Հայկազուն վրդ.՝ Յովպէի է Տ. Յուսիկ
վրդ.՝ Հայֆայի տնօնէները, առաջինը շուրջ եր-
կու տարիներէ և երկրորդը վեց ամիսներէ ի վեր
եռանդուն Նուիրումով կը պաշտօնավարեն, Ի-
րենց լըշաններու ժողովուրդին սիրոյն և զեա-
հատութեան միշտ աւարակայ, Ս. Աթոռոյս կողմէ
իրենց տրուած հրահանգներուն համեմատ: Եր-
կուն ալ, բացի իրենց վարչական և քարոզչա-
կան պարտականութիւններէն, կը զբաղուեն
Նաեւ իրենց տեղեւոր ազգային վարժարաններուն
մէջ:

✱ Միւսները, Տ. Նորայր վրդ.՝ Անթիլիոսի
Դպրեվանդաց Տեսուչը, Տ. Գեղամ վրդ.՝ Գալի-
ֆորիոյ Լուս-Անէլլոսի Հոգեւոր Հովիւը, Տ. Գա-
րուր վրդ.՝ Իրպոսի փոխ-Առաջնորդը և Մեկգոն-
եան Կրթարանի հոգեւոր պաշտօնեան և ուսու-
ցիչը, կը պաշտօնավարեն լուիկ և գոհացուցիչ
արդիւնատուութեամբ:

✱ Բազմաթիւ տեղերէ կը շարունակուին Հո-
գեւոր Հովիւի եւ պաշտօնեայի խնդրանքներ:
Մասնաւորաբար Հարաւային Ամերիկայի հայրա-
պետական պատուիրակը Տ. Գարեգին Արքեպ-
իսապետեան կը փափաքի որ երկու վարդա-
պետներ զրկուին, մին Պրազիլիոյ և միւսը Ար-
ժանթիին համար, իսկ առաջնորդներուն կարելի
պիտի ըլլայ Աստուծով գոհացում տալ սակայն
ա՛յն առեւն միայն երբ նոր ձեռնարկութիւններով
հնար լինի լեցնել մեկնողներու թողած բաց տե-
ղերը:

ԶԱՅՆ ՄԸ Ս. ԷԶՄԻԱՇՆԷՆ

Այս վերնագրին տակ պիտի շօնինք Մայր
Աթոռոյ Ս. Տեղակալէն վերջին անգամ բոլոր թե-
մերը զրկուած ըլլաբերական հարցացանկին մա-
սին, զոր մեկը եւս ստացանք, եւ որուն ըստ
պատշաճին պատասխանէք Ս. Պատրիարք Հայրը:
Կ'ուզենք ուրիշ տեղեկութիւն որ տալ:

Ն. Ամենապատուութեան եղիպտոս բացակա-
յած միջոցին, Երուսաղէմէն բարեպաշտ տիկին
մը համեստ գումար մը յանձնած էր Լուսարարա-
պետ Տ. Մեսրոպ Արքեպիսկոպոսին, որպէսզի իշ-
միածին դրիճ գայն՝ խնդրելով որ յատուկ Հոգե-
հանգստեան պաշտօն կատարուի հոգելոյս Տ. Թո-
րէն Ս. Հայրապետին համար: Սրբազանը կատա-
րած էր իրեն եղած յանձնարարութիւնը. վերջերս
Տեղակալ Սրբազանէն ստացուեցաւ պատասխան
մը, որ կը յայտնէ թէ ստացած է զրկուածը, և
Մայր Տաճարին մէջ հանդիսաւոր Հոգեհանգիստ
կատարուած, եղած խնդանքին համեմատ: Նոյն
նամակին մէջ Տեղակալը հարցուցած ըլլալով ի՞նչ
արդեօք Թորգոմ Պատրիարք ի՞նչ ստացած իրեն
ուղղուած 27 Սեպտ. Թուակիրը, հեռագրաւ իւ-
կոյն պատասխանուեցաւ թէ այդպիսի նամակ չէ
ստացած Ս. Էլմիածինէն, և խնդրուեցաւ պատ-
ճէնը փութացնել:

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԱՄՍՕՐԵԱՅ ԼՈՒՐԵՐ

✱ 1 Յունուար Կիր. — Յանուն Ս. Աթոռոյս,
վաճ. Բարձր Գովիւնէրին, կառավարական բար-
ձրագոյն պաշտօնակալաց, Հիւպատոսական Մար-
մինին և բոլոր Էւրոպական հաստատութեանց որ
առաջ Ս. Պատրիարք Հօր կողմէ դրուած կերպով
ուղղուած էր շնորհաւորութիւն՝ Նոր Տօմարի Տա-
րեմուտին առթիւ:

✱ 4 Յուն. Դշ. — Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր
հանդիսապետութեամբ՝ Ըրալափառ և Նախատո-
նակ կատարուեցաւ Ս. Յակոբայ Մայր Տաճարին
մէջ՝ յաշուր օրուան Դաւթի Մարգարէի և Յա-
կոբոս Տաճանեղբոր տօնին առթիւ:

5 Յուն. Եշ. — Տօն առաքելական Ս. Աթո-
ռոյս: Պատարագեց Տ. Մեսրոպ Արքեպ. և քա-
րոզեց Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը Աթոռ. և
Աստուած, յաւիտեան յաւիտենից, գաւազան
ուղղութեան՝ դաւազան արքայութեան քօր բը-
նաբանին վրայ, բացատրեց թէ օրեւէ իշխանու-
թիւն ա՛յնքան աւելի նշմարիտ է որքան աւելի կը
հիմնուի աստուածային արդարութեան ուղղութե-
ններէ վրայ:

Ըստ սովորութեան՝ Փառք էր բարձունքէն
առաջ Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը՝ եպիսկոպո-
սական զգեստաւորմամբ՝ անցաւ Ս. Յակոբոս

Տեսանեցի՞ր որ առաքելական Աթոռին առկն է կե-
ցաւ մինչեւ Ալբարէականն երգին աւարտումը։
«Քրիստոս Առաւել մեր» մաղթանքն ընթացքին,
որումն սուրբերու հանդիսաւոր յիշատակումին
առթիւ, լուսարարպետ Տ. Մեսրոպ Սրբազան
յառնել մաղթանքներ ըրաւ Ս. Աթոռոյ Ամեն.
Գահակալին կենաց երկարութեան հ. Ս. Աթոռոյ
պայծառութեան համար, որմէ վերջ, այսինքն Ս.
Պատրիարքէն առաջ, ամբողջ եկեղեցական զօրը,
եպիսկոպոսունք, վարդապետք, սարկաւազունք
և զպիրք մօտեցան ի համարյոյ Ս. Հօր Այնին։

✽ 7 Յուն. Շբ. — Ս. Սահփաւոսի տօնը այս
տարի ևս արժանապէս պանծացուցին Ս. Աթո-
ռոյ սարկաւազները — Թիւով 12 հոգի — իրենց
հոգեւանդն երեցեղութեամբ և վայելուչ դիպա-
վարութեամբ։ «Քրիստոս Առաւել մեր» մաղ-
թանքէն յետոյ խօսեցաւ Ամեն. Ս. Պատրիարք
Հայրը, սարկաւազաց կրած եկեղեցական զգես-
տաւորման մէջ ցուցնելով անոնց ապագայ կենա-
քին խորհրդանշանները, և մաղթելով որ նշանա-
կուած այդ խորհրդանշանները լրիւ իրականանան ա-
նոնց ապագայ կենեքին և զօրծուեալութեան ըն-
թացքին։

— Պատրիարքարանի կողմէ այցելութիւն
տրուեցաւ այսօր Ղպտուց, Ասորուց, Հապէշաց
վանքերը, Ենեդեան տօնին առթիւ։ Իրենց ռեպ-
կական պատահաններով, Յոյները այս տարի ոչ
մէկ տեղ չտուին և ընդունեցին որ եւէ այցե-
լութիւն։

— Յետ միջօրէին՝ վարդապետաց ընթերցա-
սարանի մէջ պողպտեան պէ արտադրութեան էր
վարդապետներու կողմէ՝ իրենց կրօնքը եղբայր-
ներուն — սարկաւազներուն — ի պատիւ։ Զուարթ
միջոյրտի մը մէջ եղան երկուստեք սիրալիւ
արտադրութիւններ։

— Երեկոյին ժառ. Վարժարանի հաշարահին
մէջ ևս տեղան մը տրուած էր Սարկաւազաց տօնին
սեղանքը. ներկայ էր և կը նախագահէր յոյն
սեղանի Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը. հրաւիր-
ուած էին նաև ուսուցիչ վարդապետներ։ Խօսե-
ցաւ ինք, Ս. Պատրիարք Հայրը, ծանրանալով
որումն մեծ նահատակի հոգեւորապէս դիւցազ-
նական վարժանքին մասին։

✽ 8 Յուն. Կիր. — Ի Ս. Հրեշտակապետ պա-
տարագի ընթացքին քարոզքը Տ. Միւռնէ վրդ.,
որ ներշնչուելով օրումն ձաշու Աւետարանի Աւա-
տուած, քաւեա՜ր զիս զմեղաւորած քնարանէն,
բացատրեց թէ մեղքը ուրիշ բան չէ մարդուն
համար՝ եթէ ոչ չնորձաց նուազութիւն մէջ։ Գի-
տակից հոգին կը վերստանայ իր կորսնցուցած
շնորհները՝ զվշտմով։ Իսկ Քրիստոսի նմանելու
յատուկ շանդարութեամբ ևս առաւել կը ճոխա-
ցունէ զանոնք։

✽ 9 Յուն. Բշ. — Աւագ տօնըրու ամենէն սըը-
նադրանքներէն մին, համայն Քրիստոնէութեան
մեծ առաքնախնորհ, Ս. Պետրոսի և Ս. Պօղոսի,
յիշատակութեամբ՝ կատարուեցաւ պատշաճ հան-
դիսաւորութեամբ, Ս. Յակոբայ Մայր Տաճարին
մէջ, յատուկ Ս. Պատարագի մատուցմամբ ձեռ-
նայարկ զօրջ տեղանքներէն միոյն վրայ։

✽ 10 Յուն. Գշ. — Ողորդ Որոմամ տօնին
առթիւ մեծ հանդէսով պատարագեց Ս. Պատրի-
արք Հայրը Ս. Գլխաղբի մատուռին մէջ։ Ս. Հօր
քարոզը, որումն տօնին առթիւ, դրուած է Սիմնի
այս Թիւին մէջ։ — Ս. Պատարագէն ետք, երկվոր
զարմամբ Թափօր կատարուեցաւ զիսաւորու-
թեամբ Ս. Պատրիարք Հօր, որ Կենաց Փայտի
մատուռը պարունակող ոսկեփայլ հաւանքը ի ձե-
ռին կ'օրհնէր ներկայ բազմաթիւներէն։

✽ 12 Յուն. Եշ. — Հապէշաց վանքի հին եւ
նոր մեծաւորները այսօր այցելեցին Պատրիար-
քարան. Ի Յորդանան բացակայ լինելով, ուշ-
մացած էին վերադառնալ եգիպտոսէ։

✽ 13 Յուն. Ուր. — Ըստ եկեղեցական տա-
մարի հին տարուայ վերջալստին՝ ամբողջ Միաբա-
նութիւնը՝ զիսաւորութեամբ Տ. Մեսրոպ Սրբա-
զանի՝ պատրիարքարանի դահլիճը բարձրացաւ,
ընդունելու Ս. Պատրիարք Հօր ձեռքէն աւանդա-
կան կաղանդէքը — Նոր Տաղույ օրացոյցները։
Ս. Պատրիարք Հայրը քանի մը խիտ խորհրդա-
ծութիւններով բարեւաւ երթ մաղթեց անցնող
տարւոյն, որ իսկական մշտական շի տարի մը ե-
ղաւ ամբողջ մարդկութեան համար և սուգի քօ-
ղով ծածկեց Ս. Էջմիածնի Հայրապետական Ա-
թոռը. մաղթեց որ յառաջիկայ տարին ըլլայ ամ-
բողջ աշխարհի համար խաղաղութեան տարի մը
և մեր ազգին համար բարօրութեան և Ս. Աթո-
ռոյ համար պայծառութեան լրջան մը։

Նոյն իրիկունը ժառ. Վարժարանի սրահին
մէջ սարքուած էր առունին Կաղանդի երեկոյթ
մը, որուն հրաւիրուած էր նաև ուսուցչական
զօրք։ Աշակերտներէն մին հարգած ուղերձ մը՝
ուղղեալ տեսչութեան և ուսուցչութեան, որուն
պատասխանէ վարժարանի տեսուչ Ս. Եղիշէ
վրդ.։ Կաղանդէքներու բաշխումէն ետք՝ ժա-
ռանգաւոր սաները ներկայացուցին յոյժ ծիծաղա-
շարժ կրկնակ տրամներ։

✽ 14 Յուն. Շբ. — Նոր Յարի բոտ Հին Տօ-
մարի Առաւօտուն Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ
ի Ս. Յակոբ. պատարագեց ժամասաց Տ. Գէորգ
վրդ. և քարոզեց Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը,
վնասով մաղթեց քոյ տեսանեմք զոյոյս քնարա-
նով, և մաղթելով որ աստուածային իմաստու-
թեան և սիրոյ լոյսով պայծառանան բոլոր սիւր-
սները, որպէսզի նոր տարին նշմարիտ խաղաղու-
թեան և սիրոյ երշնակութիւնը բերէ աշխարհ։

— Ս. Պատարագէն ետք պատրիարքարանի
Դահլիճին մէջ տեղի ունեցաւ Ամանորի հանդէս
մը։ Լուսարարապետ Տ. Մեղրոպ Սրբեպոս., ի դի-
մաց իմարանութեան, Կարգաւ ուղերձ մը Ամեն.
Ս. Պատրիարք Հօր ուղղուած, ուր Սրբազանը
զոհունակութեամբ անկարկուծիւններ կ'ընէր
անցնող տարւոյն մէջ կատարուած գործերուն մա-
սին, և հակառակ տրեղջ շփոթ կարգութեամբ յոյ-
սով և վստահութեամբ կը նայէր զալիք տարուան
վրայ։ Այսպ Յովսէփ Սրբ., ի դիմաց ժառ. Վար-
ժարանի և Բնծայարանի ուսանողութեան, կու-
գար իր որդիական երախտագիտական սիրալիւ
զգացումները յայտնել Ս. Պատրիարք Հօր, ի վեր-
ջոյ Սրբոց Թաղմանից վարժարանի Մանկա-

պարտեղի փաթիկներէն կարմրազգեստ տղեկ մը, վարդերու փուռնով մը և զոլտրիկ արտասանութեամբ Թարգմանչաց Վարժարանի աշակերտութեան մանկական սորի զգացումներէն փուռնով կը մատուցանէր Նորին Ամենապատուութեան: Մէջը ընդ մէջ կ'երգէին ժառ. սաներ՝ կարապետ Սկէ. Սիւրենեանի զեկավարութեամբ: Հուսկ ապա խօսք առաւ ինք. Ս. Գառրիարք շայրը, և շնորհակալութեան, օրհնութեան և բարեմաղթանքի արտայայտութեանց մէջ փակելով, որմէ վերջ բոլոր ներկայից և բազմաթիւ ժողովրդեան բաշխեց մի մի նարինջ յազակեցան, ընդամենը 800:

— Ի Ս. Հրեշտակապետ Նոր Տարւոյ առթիւ զարգեց տեսուչ Տ. Վահան լրգ. Ջգոյշ լերուք թուէ ոք յետեւալ գտնելիցի և ծնորդներ Աստուծոյ բնաբանով. բացատրեց այս խօսքին իմաստը և յորդորեց ժողովուրդը Աստուծոյ շնորհքը չփոխանակել երկրաւոր իրերու ետ:

— Բարձր Գոմիսէրին եւ Ձիֆ-Սըքէթէրէի կողմէ մասնաւոր պաշտակալները եկան Գատարիարքարէ ի շնորհաւորութիւն ամանորի. նոյնպէս Հիւպատոսներէն շատեր. ուրիշներ նամակաւ կամ արցաքարտով կատարեցին այդ պարտականութիւնը:

— Տ. Մեսրոպ Սրբազան, Ս. Գառրիարք շայր կողմէ իտալական Հիւպատոսարան զնաց կէտրէ վերջ, ներկայ գտնուելու համար Ք. Ջէմալըլէնի ի Հռովմայցեականութեան առթիւ սարքուած ընդունելութեան:

— Նոյն օրը, յետ միջօրէի, Ամեն. Ս. Գառրիարք շայրը՝ Տնօրէն ժողովոյ անդամներով միատեղ՝ շնորհաւորական տարեկան այցելութիւնը տուաւ ժառ. Վարժարանին, ուր աշակերտութիւնը շարունակ վարժարանի զբան առնել՝ ընդունեց Նորին Ամենապատուութիւնը և առաջնորդեց վարժարանի քայլերգով՝ ձենարան, որ Նոր Տարւոյ առթիւ պաշտակալներ զարգարուած էր: Աւետում Սրկ. կարգաց ուղեք մը՝ որուն պատասխանեց Սրբազան շայրը՝ հայրական զգացմամբ: Աշակերտութիւնը ընդունեց Սրբազան շայր Նոր Տարւոյ շնորհաւորութիւնները աշխմայրով, մէյմէկ խնամքի հետ:

Ք 15 Յուն. կիր. — Ս. Գատարաք մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետ, ուր շարժեց Տ. Շուարը լրգ.՝ հետեւալ բնաբանով. «Քատեաց զնա ի խանձարուք և եզ ի մտաւր, զի ոչ քորնեցաւ տեղի ի յիկանիմա: Ի Ենդեան յառաջիկայ տօնին առթիւ յիշեցուց հաւատացեալներու պարտականութիւնները և յորգրեց որ պատրաստ ըլլան փրկիչը ընդունելու համար:

— Ս. Գառրիարքը վառն շնորհակալութեան այցելեց ծրանսական Հիւանդանոցը, բժշկին և փոխբուռն:

Ք 18 Յուն. Դշ. — Ս. Ենդեան ձրագալայցի առաւօտուն, ժամը 9ին, ետքը ինքնաշարժներու պաշտօնական երթով Ամեն. Ս. Գառրիարք շայրը և ամբողջ Միաբանութիւնը Բեթլեհէմ գացին՝ Ս. Ենդեան տանը իր պատմական վայրին վրայ կատարելու համար: Բեթլեհէմի մէջ Ս. Ենդեան վանքի բակին մէջ Թափօր կազմուեցաւ և շնոր-

հուր ժեծի երգեցողութեամբ բարձրացանք մեր վանքը, ուր Ս. Գառրիարք շայրը առաջին անգամ աւետեց Փըրկիի ծննդեան աւետիւրը:

Թափօրին կը մասնակցէին նաև Բեթլեհէմի կառավարիչը, ոստիկանապետը և այլ պատշաճական անձինք, որոնք Թափօրէն ետքը պատուաւորուեցան վանքի Տնչարանին մէջ:

Յետ միջօրէի, ժամը 1ին՝ Ս. Գառրիարք շայր հանդիսակցութեամբ՝ «Հրաշափառ» ով մուտք գործուեցաւ Ս. Այլը, ուր հանդիսակցեալ Սրբազանը և վարդապետը կատարեցին իրենց ուխտը. ապա Ս. Ենդեան եկեղեցիի մեր բաժնին մէջ պաշտուեցաւ ձրագալայցի արարողութիւնը եւ Ս. Գատարաքը՝ նուիրական Այլին վրայ՝ ներկայէր ժողովուրդի զգալի բազմութիւն շայց ոչ խուռն՝ օտլորական տարիներու պէս. տիրող կացութիւնը արգելք եղած էր շատերու փախալէն: ձրագալայցի պատարագէն ետք Ամեն. Ս. Գառրիարք շայրը վերագարձաւ. Երուսաղէմ. իսկ զինչային ժամեղութեանց և յարակից արարողութեանց նախադանք Տ. Մեսրոպ Արքեպս. որ և շարժեց Ջըրօրենէնքէն առաջ և մեծ հանդէսով մատուց առաւօտուն երբորդ պատարագը Ս. Այլին վրայ: — Գիշերուան ժամը 10ին սկսած այս անընդհատ հեղումը վերջացաւ առաւօտեան ժամը 6ին:

Ժամը 8ին՝ նախորդ օրուան պէս՝ նոյն ինքնաշարժներու պաշտօնական գնացքով Միաբանութիւնը վերագարձաւ մայրաքաղաք, ուր միանալով առաւ մացած եղբայրներու հետ՝ բարձրացաւ Գառրիարքարան, ուր Տ. Մեսրոպ Արքեպս. հաղորդեց Ս. Գառրիարք շայր՝ Ենդեան նուիրական Այլին բերուած աւետիւրը, զոր խորեքեղեմար ընդունեց նախադանք շայրը, օրհնեց ամենքը եւ աշխարհի խաղաղութեան համար մաղթանք բուռ: — Ս. Ենդեան տօնին առթիւ Երուսաղէմի մէջ եւ, Մայր Տաճարին մէջ, կատարուած էր ձրագալայցի արարողութիւն Ս. Հրեշտակապետաց վանքի Տեսուչ Տ. Վահան լրգ. ի հանդիսակցութեամբ, որ և յաջորդ օրը հանդիսի. պատարագէն մէջ Ս. Գատարաքի երգեցողութեանց բաժնիը վարձեց ինչ շարժալի զվրդներ:

Ք 20 Յուն. Ուր. — Ս. Ենդեան Մեհեղոյի առթիւ Ս. Գատարաք մատուցուեցաւ Մայր Տաճարին մէջ, զոր մատուց Ս. Աթոռոյ Ասգարթաբան Տ. Հայրիկ լրգ.: Օրուան շարժիչին էր Տ. Բեթլեհէմ լրգ., որ ապաւորիչ ջաղցրութեամբ բացատրեց Յիսուսի փորձութիւններուն խորհուրդը, անոր մէջ ցուցնելով մարդկային կեանքի մէջ չարութեան օգիւն սաղուած հրապոյրներուն աստուածօրէն զիմաղքելու առաքելութիւնը:

— Այսօր Գառրիարքարան շնորհաւորական այցելութիւն տուին Անիւնե Սպիտակապետի ներկայացուցիչը, Լաւոնացի Գառրիարք իր փոխանորդ եպիսկոպոսով և վարդապետներով, ծրանախօսեցան Կիւստոտայի Գրգիւրօրը՝ առաջակայց ժողովուրդին, Ղարսեցի, Առուրեց, Հաւալաց, Հայ և Յուն կաթողիկոս մեծաւորները՝

ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

“ՍՐԲՈՑ ԹԱՐԳՄԱՆՁԱՑ—ԴՈՒՐԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ՄՐՑԱՆԱԿ,,”

Երջանկայիշատակ Տէր Եղիշէ Ս. Պատրիարք Դուրեանի Քահանայութեան Թիսնաթեայ Թորեկանին առթիւ, 1934ին կարգ մը Պատուական ազգայնոց նուիրատուութեամբ գոյացած էր շուրջ 5000 Պ. Ոսկիի գումար մը:

Հոգեւոյս Սրբազանին այդ առհնէն յայտնած փափաքին համեմատ, իր վախճանումէն յետոյ, Տնօրէն Ժողովոյ կողմէ կարգուած Յանձնաժողովի մը հսկողութեան ներքեւ, այդ գումարը, 1931ին, վերածուեցաւ հասութարեր կալուածի մը, որ, ի յարգանս յիշատակի Հանգուցելոյն՝ ձրիաբար տրամադրուած վանքապատկան գետնի մը վրայ տարիէ մը ի վեր, կառուցուած է արդէն Ս. Քաղաքիս «Սթօր» յորջորջուած պողոտային եզերքը, ԴՈՒՐԵԱՆԱՇԷՆԻ անուամբ, և որ այժմ հասոյթ կ'արտադրէ տարեկան աւելի քան 400 Պաղեստինեան լիրա:

Ինչպէս Լուսահոգւոյն բացորոշ իղձն էր, Տնօրէն Ժողովը որոշեց որ այդ կալուածին տարեկան ամբողջ հասոյթը մասնական սահմանումներով յատկացուի Ս. Աթոռոյս հովանւոյն տակ իրագործելի գրական-հրատարակչական ձեռնարկներու, այսինքն, տպագրութիւն «ԴՈՒՐԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴՐԱՐԱՆ» տիտղոսին ներքեւ կազմուելիք հայագիտական ուսումնասիրութեանց շարքի մը, հրատարակութիւն նախնեաց գլխաւորաբար անտիպ գործերու, գնում. Ս. Աթոռոյս ձեռագրաց և տպագրաց զոյգ Մատենադարաններուն համար հարկաւոր դատուած գրչազիր և տպեալ մատաններու և պարբերական հանդէսներու եայլն:

Նկատի առնուելով, դարձեալ, որ բարեյիշատակ Յովսէփ Իզմիրեանցի Դրական Մրցանակը, Կ. Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանի հովանաւորութեան ներքեւ 1886էն մինչև 1914 զօրագրուելէ վերջ, ծանօթ պարագայից բերմամբ դադրած է տասնեւթ տարիներէ ի վեր, թէ՛ այս դադարման հետեանքով յառաջ եկած պակասը լրացնելու և թէ՛ դրագէտ և բանասէր Պատրիարքին յիշատակին մեծարարք մը ևս ընծայելու մտածութեամբ, Տնօրէն Ժողովը, ընդունալ երթալով այս մասին յայտնուած փափաքին, ԴՈՒՐԵԱՆԱՇԷՆԻ հասոյթէն առ այժմ տարեկան 60 Ոսկւոյ սահմանումով հաստատեց Նոր Դրական Մրցանակ մը, նման Յովսէփ Իզմիրեանց Մրցանակին, և, այս վերջնոյն համար Կ. Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանէն 1901 Ապրիլ 28ին հրատարակուած Հրահանգին նմանողութեամբ հետեեալ կերպով կարգադրեց այդ Մրցանակին պայմանները:

Ա. — ԴՈՒՐԵԱՆԱՇԵՆ—ի հասոյթին մէկ մասով հաստատուած այս Մրցանակը կը կոչուի ՍՐԲՈՑ ԹԱՐԿՄԱՆԶԱՅ — ԴՈՒՐԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ՄՐՑԱՆԱԿ, յանուն և ի պատիւ Սրբոց Թարգմանչաց Վարդապետաց Մերոց և նոցա արժանաւոր հետեւող Սրաւմանուհի Տ. Սիլիէ Դուրեան Ա. Պատրիարքի Ա. Արքուպոյ:

Բ. — Այս Մրցանակը կը տրուի և կը հրատարակուի իւրաքանչիւր երկու տարին անգամ մը, Սրբոց Թարգմանչաց Տօնին յաջորդող Կիրակի օրը, Հոկտեմբեր ամսոյ ընթացքին, Հայոց Երուսաղէմի Պատրիարքարանին մէջ:

Գ. — Սոյն Մրցանակի հոգաբարձութեան գործը պիտի կատարուի Ս. Սթուռոյս Ուսումնական Խորհուրդին կողմէ, որ այդ մասին պիտի գործէ Դրական Յանձնաժողովոյ հանգամանքով:

Դ. — Մրցանակին նպատակը լինելով հայագիտական գրականութեան մըշակումը քաջալերել եւ օգնել նոյն աստե՛ն անոնց որ այդ մասին մտաւորական ձեռնհասութիւն ունենալով հանդերձ կը կարօտին նիւթական արակցութեան, այս երկու կէտերը միանգամայն նկատի պիտի առնուին ներկայացուած գործերու ընդունելութեան միջոցին:

Ե. — ՍՐԲՈՑ ԹԱՐԿՄԱՆԶԱՅ — ԴՈՒՐԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ՄՐՑԱՆԱԿԻ նիւթը պէտք է ընդգրկէ ամբողջ հայագիտութիւնը, այսինքն հայ ազգի պատմութեան, հնախօսութեան և աշխարհագրութեան, գեղարուեստի, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պատմութեան, դասանաբանութեան և իրաւագիտութեան, Հայերէն հին և նոր լեզուի և գաւառաբարբառներու գիտութեան, և գրականութեան վերաբերել բանասիրական և քննարանական հետազոտութիւններ, հին հայ մատենագիրներու աշխարհաբար վերածում՝ հանդերձ ներածական ուսումնասիրութեամբ և լուսաբանող ծանօթագրութեամբ, հայ գաղութներու և հայ Երուսաղէմի մասին պատմաքննական հետազոտութիւններ, նշանաւոր ազգայնոց կենսագրութիւններ, ազգային և տեղական հին և նոր կեանքէ քաղուած բանասիրական և քերթողական յօրինուածներ, եւայլն:

Զ. — Մրցանակի չեն կրնար ներկայացուիլ.

1. — Օտար լեզուներէ թարգմանուած աշխատութիւններ.
2. — Հասարակ Գասագիրքեր.
3. — Անգամ մը արդէն վարձատրուած երկեր.
4. — Հին Մատենագրութեանց պարզ տպագրութիւններ.
5. — Ամբողջութիւն չկազմող կամ շարունակութիւն եղող գործեր.
6. — Արդէն իսկ տպագրեալ գործեր.
7. — Հայ Ազգի և Եկեղեցւոյ և Գրիստոնէական կրօնի գէժ ուղղակի կամ անուղղակի հակառակ ոգով գրուած երկեր:

Է. — Մրցանակի ներկայանալի երկասիրութեանց նիւթը կրնայ կանխաւ որոշուիլ Դրական Յանձնաժողովոյ կողմէ, և Մրցանակի թուականէն գոնէ տարիուկէս առաջ հրատարակուիլ, կրնայ և ազատ թողուիլ վերոյիշեալ ընդհանուր գիծերու շրջանակին մէջ, և նոյն պայմանաժամին ըստ այսմ որոշակի յայտարարուիլ:

Ը. — Մրցանակին չեն կրնար մասնակցիլ Դրական Յանձնաժողովոյ անդամները:

Թ. — Ներկայացուած գործերը պէտք է ըլլան հայերէն, նախընտրօրէն աշխարհաբար: Անոնք նամական պիտի յղուին Երուսաղէմի Սրբազան Պատրիարքին, մեքենագրիւնները՝ երկուական, իսկ ձեռագիրները մէկ մէկ օրինակ, բայց յստակ գրուած: Թղուած երկեր, մրցանակ ընդունին կամ ոչ, ետ չեն դարձուիր:

Փ. — Մրցանակի ներկայացուած երկասիրութիւններ պէտք է ըլլան բաւական ընդարձակ աշխատութիւններ, նիւթի, գիւտի և գրական առաւելուութիւններով ճիստացած, և անձնական ու նոր ուսումնասիրութիւններով պատրաստուած:

ԺԱ. — Այս պայմաններուն համեմատ պատրաստուած գործերը պէտք է որ Մրցանակի թուականէն գոնէ հինգ ամիս առաջ հասած ըլլան Երուսաղէմի Սրբազան Պատրիարքին, որպէսզի կարենան ըստ արժանւոյն քննութեան ենթարկուիլ, հակառակ պարագային նկատի կ'առնուին հետագայ Մրցանակաբաշխութեան մը առթիւ:

ԺԲ. — Կրական Յանձնաժողովը կը կատարէ ներկայացուած երկասիրութեանց նախաքննութիւնը, եթէ Մրցանակի պայմաններուն համաձայն գտնէ, յատուկ քննութեան համար կը յանձնէ զանոնք ձեռնհաս անձերու, և անոնց տեղեկագիրն ընդունելով քննութիւնը լրացնելէ վերջ, մրցանակը կ'որոշէ վերջնաբար: Որոշումը կը հիմնուի թէ՛ բացարձակ և թէ՛ համեմատական արժանիքի վրայ:

ԺԳ. — Իւրաքանչիւր երկամեակի Մրցանակի պարգէն է (120) հարիւր քան Պաշտօնինան Լիրա (կամ Սթէլլին), որ կրնայ ամբողջովին տրուիլ, եթէ ըստ այնմ արժէքաւոր երկ մըն է ներկայացուածը, ապա թէ ոչ երկու կամ աւելի մրցանակներու կը բաժնուի, հաւասար կամ տարբեր աստիճաններով:

ԺԴ. — Եթէ Մրցանակաբաշխութեան պայմանաժամին մէջ որ և է աշխատութիւն չներկայացուի, կամ ներկայացուածներն մրցանակի արժանի կամ մրցանակի ամբողջութեան արժանի չնկատուին, պարգևի դումարը կամ գումարին մասը կրնայ բարդուիլ ԴՈՒՐԵԱՆԱՇԵՆ—ի տարեկան հասոյթէն առնուած այն մասնական գումարին վրայ, որով կը սպազորուին «ԴՈՒՐԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ» տիտղոսին տակ հրատարակելի գործեր:

ԺԵ. — Եանձնաժողովը պարտաւոր չէ, իւրաքանչիւր Մրցանակաբաշխութեան առթիւ, քննիչներու անուններն ու տեղեկագիրները հրատարակելու, բայց ներկայացուած երկասիրութեանց և կատարուած քննութեան վրայ լիակատար տեղեկագիր մը կը ներկայացնէ Ս. Աթոռոյս պաշտօնաթիւթին միջոցաւ:

Ս. Աթոռոյս ՏՅօրէն Ժողովէն վաւերացուած սոյն Կանոնագրութիւնը կը յանձնենք Ուսումնական Խորհրդով, յանձնարարելով անոր գործադրութիւնը:

30 Մայիս 1933
Սրուսաղէմ

Պատրիարք Երուսաղէմի
ԺՈՒԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Proprietor - His Beatitude the Armenian Patriarch of Jerusalem. Armenian Patriarchate, Jerusalem.

Editor - Father Shnork Kaloustian. Armenian Convent, Jerusalem.

Printed by the Armenian Convent Printing Press, Jerusalem.
